सम्पादकीय-निवेदनम्

(प्रथम-संस्करणस्थम्)

अयि सुरभारतीसुधारसास्वादनतत्परा महानुभावा ! भवता पुरस्तान्निरुक्तसमुच्चयनामा ग्रन्थो मुद्रापयित्वा समुपस्थाप्यते ।

अस्मिन् ग्रन्थे आचार्यवररुचिना नैरुक्तप्रक्रियामवलम्ब्य यमखब्रह्म-(१०२) परिमिता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अयं ग्रन्थः स्कन्दस्वामिकृतनिरुक्तटीकातो बहुत्र शब्दशः संवदति । तद् दृष्ट्वैतदनुमातुं शक्यते यदयं वररुचिर्वा प्राक्तनः स्यात् स्कन्दस्वामी वा । यद्यप्युभयोः पौर्वापर्यनिश्चायाय नास्ति किञ्चिद् दृढतरं प्रमाणम्, तथाप्येकत्र निरुक्तटीकायामुर्वशीपदव्याख्याने—'अत्र च नित्यपक्षे केचिद् उर्वशी विद्युद्, वायुः पुरुरवा इति मन्यन्ते । सा च उरु अन्तरिक्षमश्नुते प्रभया" इति [निरु० टी०भा० ३ पृ० ३४३] स्कन्दस्वामिग्रन्थदर्शनादनुमातुं शक्यते यदयमत्र 'केचिद्' इतिपदेन वररुचिमेव स्मरतीति । एवं हि तद्ग्रन्थः—"नैरुक्तपक्षे तु—पुरुरवा मध्यमस्थानो वाय्वादीनामेकतमः, पुरु रौतीति पुरुरवा । उर्वशी विद्युत्, उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमश्नुते दीप्यत इत्युर्वशी' इति [निरु० समु० पृ० ७१][1] ।

स्कन्दस्वामिनश्च कालो विक्रमस्य सप्तमशताब्द्याश्चरमो भाग इत्यैतिह्यविदः प्रतिजानते [द्र०—वैदिक वाङ्मय का इति० भा० १ ख० २ पृ० १—२४] । अतस्तस्मादयं पौर्वकालिक इत्येव वक्तुं शक्यते ।

निरुक्तसमुच्चयकृदाचार्यवररुचिर्नैरुक्तप्रक्रियानुसारं वेदेष्वैतिह्यं न मनुते । तथा ह्युक्तम्—'औपचारिकोऽयं मन्त्रेष्वाख्यानसमयो नित्यत्वविरोधात् । परमार्थेन तु नित्यपक्ष एवेति नैरुक्तानां सिद्धान्तः" इति [निरु० समु० पृ० ७१][2] ।

---

१ अस्मिन् संस्करणे ८१ तमे पृष्ठे वर्तते । सं० ।

इतोऽग्रेऽस्मिन् संस्करणे ७२ तमे पृष्ठे द्वितीयस्या टिप्पण्यां निर्दिष्टः सङ्केतोऽप्यनुशीलनीयः । यत्र स्कन्दस्वामिना निरुक्तटीकायां वररुचेः पाठः 'केचित्' पदेनोद्धृतः, 'एके' पदेन च निर्दिष्टः पाठः 'अपरे' पदेन निर्दिष्टः । एतेनापि वररुचिः स्कन्दस्वामिनः पूर्वभावी इति विज्ञायते ।

२ अस्मिन् संस्करणे ८१ तमे पृष्ठे वर्तते । सं० ।

इममेव सिद्धान्त स्कन्दस्वाम्यप्यातिष्ठते । तथा हि—"एवमाख्यानस्वरूपाणा मन्त्राणा यजमाने नित्येषु च पदार्थेषु योजना कर्त्तव्या । एष शास्त्रे सिद्धान्त । तथा च वक्ष्यति—'तत् को वृत्र ? मेघ इति नैरुक्ता' [निरु० २।१६] इत्यादि । 'मध्यम च माध्यमिका च वाचमिति नैरुक्ता' [निरु० १२।१२] । 'रात्रिरादित्यस्योदयेऽन्तर्धीयते' इति [निरु० १२।११]। औपचारिको मन्त्रेष्वाख्यानसमय परमार्थेन तु नित्यपक्ष इति सिद्धम्" इति [निरु० टी० भा० २ पृ० ७८] ।

एवमत्र वेदेष्वितिहासविषये वेदार्थप्रक्रियाया दैवते पदपाठादिषु चास्ति बहु वक्तव्यम् । तत्सर्वं यथावसर शीघ्रमेव सविस्तरमालोचनापुर:सर च पृथग् भूमिकाया प्रकाशयिष्यते ।

यद्यपि यादृगस्य ग्रन्थस्य गौरवमस्ति न तादृक् शोभन मुद्रणमभूत, तथाप्यप्रकाशनात् प्रकाशन वरमिति मत्वा यथा कथचिन्मुद्रण व्यधायि ।

ग्रन्थोऽयमस्माभि श्रीमता माननीयाना तत्रभवता पण्डितभगवद्दत्तमहोदयानामनुग्रहेण प्रापि । ग्रन्थस्य हस्तलेखोऽयमत्यन्तमेवाशुद्धिपरिपूर्णं स्थाने स्थाने त्रुटितश्चास्ति । तस्य बहुयत्नेन सशोधन कृतेऽप्यद्यावधिसन्दिह्यमाना बहव पाठास्तथैव मुद्रापिता । एव कृतेऽपि मुद्रणस्यात्यन्त त्वरया विधानात् मम धर्मपत्न्याश्चास्वस्थताकारणान्मुद्रण बहुशोऽशुद्धम सजाता । तदर्थं कृताञ्जलिरह क्षमा याचे ।

ग्रन्थस्य प्रकाशन 'डाक्टर' इत्युपाधिधारिणा पञ्चनदविश्वविद्यालये सस्कृतविभागाध्यक्षाणा श्रीमता विद्वद्वर्याणा लक्ष्मणस्वरूपमहोदयाना प्रेरणयैवाभूदिति कृत्वा तस्म एवाऽय सादर समर्प्यते[१] । इत्यलम् ॥

विदुषा वशवद
युधिष्ठिरो मीमासक:
विरजानन्दाश्रम, बारहदरी रोड,
पा० शाहदरा मिल—(लाहौर)

—०—

१ अत्र इद 'डाक्टर' इत्युपाधिधारिणा पञ्चनदविश्वविद्यालय सस्कृतविभागाध्यक्षाणा तत्रभवता लक्ष्मणस्वरूपमहोदयाना सम्पादकत्वे प्रकाश्यमानायाम् ओरियण्टल-कालेज मैगजीन वैमासिकपत्रिकायाम् ... १९३९ ... प्रकाशितमस्ति । यु० मी० ।

द्वितीयावृत्तेर्भूमिका

यदा मयाऽयं ग्रन्थो लवपुरस्थपञ्चनदविश्वविद्यालयस्य 'ओरियण्टल-मेगजीन' नाम्न्या त्रैमासिकपत्रिकाया मुद्रापितः, तस्मिन्नेव वत्सरे कीर्त्ति-मात्रशेषैस्तत्र भवद्भिः 'डाक्टर' कुञ्जनराजमहोदयैरपि प्राकाश्यं नीतः। अस्य शतपरिमिताः प्रतयो ग्रन्थरूपेणापि मया पृथङ् मुद्रापिताः। कतिपय-वर्षानन्तरं निरुक्तसमुच्चयस्य एते द्वे अपि संस्करणे दुर्लभता गते। अस्य पुनः प्रकाशनस्य चिरकालान्मदीयेच्छाऽऽसीत् पुनरपि द्रव्याभावात् शीघ्र प्रकाशयितुं समर्थो नाभूवम्।

यद्यप्येतत्संस्करणं प्रथमसंस्करणमेवोपजीवति, तथापि पाठादिसंशोधने टिप्पण्यादिपरिवर्धने च कश्चिन्नूतनोऽपीह प्रयासो विहितः। तेन संस्करण-मिदं पूर्वापेक्षयाऽधिकं शुद्धं परिष्कृतं चाजनि।

वररुचेः कालः

यद्यपि प्रथमसंस्करण एतावदेव विज्ञापितमासीद् यदयं निरुक्त-समुच्चयकारः स्कन्दस्वामिनः प्राक्कालिकः। परन्तु यथा-यथा नूतनं शोधकार्यं प्रवर्तते तथेदं निश्चितमेव यदयं वररुचिः संवत्प्रवर्त्तकस्य विक्रमादित्यस्य समकालिकः। स्कन्दस्वामिनः शिष्येण हरिस्वामिना शतपथब्राह्मणस्य प्रथमकाण्डस्य व्याख्यान्ते ग्रन्थनिर्माणकाल एवं निर्दिष्टः—

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम्॥
यदाब्दानां कलेर्जग्मुः सप्तत्रिंशच्छतानि वै।
चत्वारिंशत् समाश्चान्ये तदा भाष्यमिदं कृतम्॥

अत्र 'सप्तत्रिंशच्छतानि' इत्यत्र विप्रवदन्ते ऐतिहासिकाः। प्रायेण सर्वे पाश्चात्यमतानुयायिनो विद्वांसः 'सप्तत्रिंशच्छतानीत्येकं पदं मत्वा ३७४० तमे, कलिवत्सरे अर्थात् ६९५ वैक्रमाब्दे भाष्यं रचितमित्याहुः। परन्तु 'पण्डित सदाशिवलक्ष्मीधर कात्रे' नाम्ना विदुषा सप्तेति पदमसमस्तं स्वीकृत्य ३००७+४०=३०४७ कलिवत्सरेऽर्थात् वैक्रमाब्दप्रवर्त्तनाद् वर्षद्वयपूर्वं हरि-स्वामिना भाष्यमिदं विरचितम् इति मतमुपन्यस्तम्। ३७४० कलिवत्सरे) (६९५ वैक्रमाब्दे) अवन्त्या विक्रमनामा कश्चिदपि राजा नासीदिति सर्व-सम्मतम्। तथा सति कात्रेमहोदयस्य व्याख्यानमेव युक्ततरमिति वयं पश्यामः।

इदानीमेवैक शिलालेख उज्जयनीत समुपलब्ध । येन हरिस्वामिनो वत्सरप्रवर्तकस्य विक्रमादित्यस्य च समकालिकत्व स्पष्ट प्रमाणीभवति।[1]

शिलालेखोऽयमप्रामाणिक इति पुरातत्त्वविद सगिरन्ते।

वररुचेरन्यः समुच्चयनामा ग्रन्थ

विक्रमसभ्येन वररुचिना बहवो ग्रन्था निबद्धा । तत्रैको बालीद्वीपत समुपलब्ध सारसमुच्चय नामा ग्रन्थो विद्वद्वर्येण रघुवीराचार्येण द्वित्रवर्षपूर्वं प्रकाशित । अस्मिन ग्रन्थे महाभारतस्थानाम् अत्यन्तमुपयोगिना वचनाना सग्रहो विद्यते। समुच्चयनामानौ द्वावपि ग्रन्थावेकस्यैवाचार्यस्य इत्यत्र न कश्चिदपि विवादावसर । मन्ये, स्कन्दस्वामिमहेश्वराभ्या विरचिताया निरुक्तटीकाया पूर्ववृत्तिसमुच्चय नाम्न्यपि समुच्चयपदनिर्देशे विशेषेण केनचित् कारणेन भवितव्यम् । वररुचिमहेश्वरयो समकालिकत्वे सति गुरुशिष्यभाव सभावयितु शक्यते।

वैदिकस्वरविषये स्खलनम्

वैदिकस्वरविषये आचार्यवररुचेर्बहुत्र स्खलनमुपलभ्यते । तथाहि—

१—तत्त्वा यामीति मन्त्रव्याख्यान तत् त्वा इति द्वयो पदयो तन-धातो क्त्वाप्रत्यये व्याख्यान क्रियमाण प्रत्ययस्वरेण यदन्तोदात्तत्व प्रसज्यते तस्य वररुचिना सर्वथैवोपेक्षा कृता । अत्र विषयेऽस्मिन्न व सस्करणे अष्टा-त्रिंशत्तमे पृष्ठ अष्टमी टिप्पणी द्रष्टव्या ।

इममेव स्वरदोषमभिज्ञाय स्कन्दस्वामिना निरुक्तटीकाया (२।१ भाग, २, पृ० ११) तत्त्वा यामि इत्येत लौकिकमुदाहरणमित्युक्तम् ।

२—तच्चक्षुर्देवहितम इति मन्त्रव्याख्याने पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य देवहित-पदस्य देवाना दानादिगुणयुक्तानामग्न्यादीनां हितम् इति व्याख्यान कृतम् (द्र० पृष्ठ३७)। षष्ठीसमासे तु समासस्य(६।१।२२३)इति लक्षणनान्तोदात्तत्व भाव्यम् । तस्मादुपरितन देवैर्वा निहितम् इति व्याख्यानमेव युक्ततरम् ।

३—एता अश्वा इत्यस्य व्याख्याने प्राति सत्वनम् इत्युदात्तवताद्वयो पदयो प्रतिसत्वनस्य भाव प्रातिसत्वनम् इत्येव व्याख्यानमुपलभ्यते (द्र० पृ० ८८) । एव व्याख्याने प्रातिसत्वनमेव पद स्यात न च द्विरुदात्त-त्वस्य कथमपि सम्भव ।

---

१ द्रष्टव्य—'हिन्दुस्तान' साप्ताहिक देहली, १८ अगस्त ६४, विजयादशमी अक में डा० एस० शंकरी का लेख।

वैदिकप्रक्रियायां स्खलनम्

आचार्यवररुचेर्न केवलं स्वरविषय एव स्खलनमुलभ्यते; अपितु वैदिक प्रक्रियायामपि यत्र तत्र स्खलन दृष्टिपथमायाति । तथाहि—

(१) शन्नो देवीति मन्त्रव्याख्याने वररुचिराह— **देवीः प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्वितीयाबहुवचनमेतत्** (पृष्ठ ४५) ।

एतच्च चिन्त्यम् । अत्र प्रथमा बहुवचन एव वाच्छन्दसि (अ० ६।१।१०७) सूत्रेण पूर्वसवर्णत्वे सिद्धे किं विभक्तिव्यत्ययेन प्रयोजनम् ?

(२) सुमङ्गलीरियं वधूरिति मन्त्रव्याख्याने वररुचिना—**समङ्गलीः छान्दसत्वाद् हल्ङ्यादिलोपाभाव** इत्युक्तम् (पृष्ठ २७) ।

एतदपि चिन्त्यमेव । यतो ह्यत्र न केवलमामक (अ० ४।१।३०) इत्यादिना ङीप्, अपितु 'छन्दसीवनिपौ' (अ० ५।२।१०९) इति वार्तिकेन मत्वर्थे 'ई' प्रत्यय । यत्र तु केवलमामक इत्यादिना ङीप् भवति, भवति तत्र सोर्लोपः । यथा सा नो अस्तु सुमङ्गली (अथ० २।१६।२) इति ।

(३) **सुमङ्गलीरियं** वधूरित्यस्मिन्नेव मन्त्रव्याख्याने 'दत्वाय क्त्वो यक् इति यक् प्रत्ययश्छान्दस इत्युक्तम् (पृष्ठ २७)

इदमप्यसाध्वेव । नहि यक् प्रत्यय', अपितु क्त्वो यगागमः ।

एव सत्यपि क्वचिन्मानुपसुलभप्रमादेऽप्ययं निरुक्तसमुच्चयनामा ग्रन्थो ऽत्यन्त महत्त्वयुक्त उपयोगी च वर्तते । दुर्गस्कन्दस्वामिवररुचिविरचितैर्ग्रन्थैरयं सिद्धान्तोऽत्यन्तमेव स्पष्टी भवति *यन्नैरुक्ताचार्या* वेदेषु *अनित्येतिहास* न मन्यन्ते । नैतावदेव, अपितु नैरुक्तैरुदाहृता इतिहासा अपि नानित्येतिहासा अपितु इतिहासाभासाः । इमे चेतिहासाभासा नैरुक्तैर्मन्त्रार्थाभिव्यक्तय एव निर्दिश्यन्ते । तदुक्तं यास्केन—

(१) तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति । निरुक्त २।१६॥

इन्द्रवृत्रयुद्धवर्णा इति शेष., न तु वास्तविकरूपेण युद्धवर्णाः ।

(२) ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । निरु० १०।१०।४६॥

(३) यमयम्योरितिहासनिदर्शिकामृच व्याख्यायमान आह—

यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रिरादित्यस्य, आदित्योदयेऽन्तर्धीयते । निरुक्त १२।११॥

अत्र इतिहासोपसंहारे **'विवस्वतो जाया या यमस्य माता सा रात्रि-र्वर्तत'** इत्युक्तम्, तस्याः सरण्वा विवस्वत प्रद्रवण च आदित्योदये रात्र्या विनाशोऽभिप्रेत इति विस्पष्ट भवति।

एतादृश एव इतिहासो नैरुक्तैर्नित्येतिहासपदेन व्यवह्रियते। नायमितिहासोऽपि तु इतिहासभाषया निबद्धा प्राकृती घटना या सर्वदाऽस्मिन् ब्रह्माण्डे सम्पद्यते।

नैषा निरुक्तनिर्दिष्टानामेवेतिहासाना गति, अपितु सर्वस्मिन्नपि वैदिके वाङ्मये मन्त्रार्थाभिव्यक्तये यो य इतिहास क्वचिन्निर्दिष्ट स सर्वोऽपि नित्येतिहास एव न तु वास्तविको लौकिक इतिहास।

अत एवेन्द्रवृत्रयुद्धमधिकृत्य परमब्रह्मिष्ठेन याज्ञवल्क्येनोक्तम्—**तस्मादाहुर्नैतदस्ति यद्दैवासुर यदिदमन्वाख्यायते त्वदुद्यते इतिहासे त्वत्** (शत० ११।१।६।६)। इतोऽग्र स्वलेखस्य प्रामाण्यनिदर्शनाय—'तस्मादेतद् ऋषिणाभ्यनूक्तम—न त्व युयुत्से ···' इत्युक्त्वा ऋङ्मन्त्रमप्युदाजहार।

इतिहासनिबन्धनया भाषाशैल्या निर्देशादेव प्राकृता अपि प्रवाहनित्या घटना इतिहासपदेन व्यवह्रियन्ते।

यत्तु यास्केन **तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृङ्मिश्र गाथामिश्र भवति (४।६)** इत्युक्तम्, तत्रापि इतिहाससवर्णनया भाषाशैल्या निबद्धो मन्त्र इतिहासपदेनाभिप्रेत, एवम् ऋक्शब्देन पद्यमाननिबद्धो मन्त्र, गाथाशब्देन स्तुतिवर्णनया भाषाशैल्या युक्तो मन्त्र। वस्तुतस्तु वैदिकवाङ्मये मन्त्रप्रकरणे ऋक्-यजु साम-ब्राह्मण इतिहास-गाथा-कल्प-नाराशसी-इत्यादिपदै तत्तदविभिन्नया भाषाशैल्या निबद्धा मन्त्रा एव गृह्यन्ते, ब्राह्मणप्रकरणे च ब्राह्मणवचनानि इति वैदिकाना राद्धान्त। इम प्राचीन सिद्धान्तमनवबुद्ध्यैव पाश्चात्या अस्मद्देशीयाश्च विद्वासो बहुधाऽन्यथ्य मत कल्पयन्ति।

निरुक्त-श्लोक-वार्तिकस्य समाप्तिः

तत्र भवद्भि पण्डितप्रवरै 'डाक्टर' कुञ्जनराजमहोदयैर्बहो कालात् पूर्वं निरुक्तवार्तिकनाम्नो ग्रन्थस्यैको हस्तलेख समुपलब्ध आसीत्। तस्योल्लेखस्तैस्तदानीमेव स्वमित्रेभ्य पण्डितभगवद्दत्तमहोदयेभ्य प्रहिते स्वकीये पत्र कृतोऽभूत्। त्रिविधकार्यव्यासङ्गात् तैर्विद्वद्भिर्य स्वजीवनकाले न प्रकाशि। सम्प्रत्येते महाभागा अपि यशोमात्रशेषता गता। निरुक्तवार्तिकस्य स हस्तलेख कुत्र कस्य चाधिकारे वर्तत इत्यस्यापि ज्ञान नासीत्। निरुक्तसमुच्चयस्यैतत्-

संस्करणमुद्रणकाल एव मम मनसि विचार समुदपद्यत यन्निरुक्तवार्तिक-ग्रन्थस्योपलब्धये कश्चित प्रयत्नो विधय । दैवात तत किञ्चत्कालपूर्वमेव मद्रासविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागस्याध्यक्षैविद्वद्वर्यै श्रीपण्डित वे० राघवमहानुभावै सह काशिकावर्त्तोर्हिन्दीभाषानुवादमधिकृत्य कश्चित् पत्र-व्यवहार समजनि । पत्राचारेण तत्रभवता राघवमहोदयानाम् उदारचेतस्त्व विज्ञाय निरुक्तवार्तिकग्रन्थविषये एत एव महानुभावा मया पृष्टा, यदय ग्रन्थ इदानी कुत्र कस्य च सविधे वर्तत इति । मम पत्रस्योत्तररूप निरुक्त-वार्तिकमधिकृत्य यत्प्रथम पत्र तत्र भवता समुपलब्धम, तदित्थम्—

यूनिवर्सिटी बिल्डिंग[1]
मद्रास ५
१५।१२।६४

श्रीमन्तो मित्रवरा

प्राप्तो भवदीय लेख ।

कीर्तिशेषाणा' श्रीकुञ्ज्नराजमहाभागाना पुस्तकसंग्रहे निरुक्तवार्त्ति-कस्य मातृका ग्रथवा प्रतिलिपिरेका वर्तते । तत्र किमपि तै प्रस्तुत संशोधन-कार्यम, किन्तु न अनुस्यूततया कृत वा, पूरित वा ।

अस्मिन् विषये कीदृशी भवतामपेक्षा वर्त्तते इति ज्ञात्वा उपरिकर्त्तु शक्यते । .. ..

इत्य मित्र
वे० राघव

एतत्पत्रस्योपलब्ध्यनन्तर निरुक्तवार्तिकस्य प्रतिलिपि कथचिदपि मया प्राप्तु शक्यते न वा, प्रतिलिपि प्राप्तु शक्यते चेत् तस्या संपूर्णो व्ययो मया प्रदास्यते इत्यभिप्राययुतमपर पत्र तत्र भवद्भ्यो राघवमहोदयेभ्यो लिखित । तस्योत्तरमित्थ तैमहाभागै प्रदत्तम--

यूनिवर्सिटी आफ मद्रास[1]
१६।१।६५

सुहृद

यथानिवेदित प्राक तथा निरुक्तवार्तिकस्य मातृका कीर्तिशेषाणां

---

१. आङ्गलभाषायां रोमनलिप्या मुद्रितम् ।

कुञ्जनूराजानां भागिनेयस्य हस्ते वर्तते। सा काकितपत्रेषु केरललिप्यां वर्त्तते। यदि इष्यते, इत देवनागरी प्रतिलिपिः अत्रत्येन लेखकेन सम्पाद्य प्रेषयितुं शक्यते।

अत्र ५००० श्लोका वर्तन्ते। ग्रन्थोऽयं गार्ग्यनीलकण्ठेन याजुषेण केरले कोण्डयूर् ग्रामवासिना गृहीततुरीयाश्रमेण पद्मेति संन्यासिनामभृता कृत। मातृकेयं कियत् पर्यन्तं वर्तते इति अद्य परिशील्यते। द्वित्रदिनैः विषय एव निवेदयिष्यते।

इत्थ मित्रं
वे० राघव

एव पत्राचारेणैवायमत्यन्त दुर्लभो ग्रन्थो मया तत्र भवता मित्रमणीना वे० राघवमहोदयाना परमया कृपया प्रयत्नेन च समुपलब्ध।

निरुक्तश्लोकवार्त्तिकस्य सामान्यपरिचयः

प्रथमपरिचय—निरुक्तवृत्तिकारेण भगवद्दुर्गेण निरुक्तवार्तिकस्य चत्वार श्लोकाः स्ववृत्तावुद्धृता[1]। तेषु द्वौ बृहद्देवताग्रन्थेन सवदेते, अन्यौ द्वौ तत्र नोपलभ्येते। दुर्गवृत्तिसम्पादकेन काशिनाथ राजवाडे महानुभावेन तद्ग्रन्थस्य टिप्पण्यामेकत्र लिखितम्—

अय श्लोको बृहद्देवतायां नोपलभ्यते। बृहद्देवताकारान्नान्यो वार्तिककार। भाग १, पृ० २२१।

एतन्मतस्य तत्रभवद्भि पण्डितप्रवरैर्भगवद्दत्तमहोदयै 'वैदिकवाङ्मय का इतिहास' ग्रन्थस्य 'वेदो के भाष्यकार' नाम्नि भागे (वि० स० १९८८, सन् १९३१) सोपपत्तिक निराकरण व्यधायि। तत्र च मण्डनमिश्रविरचिताया स्फोटसिद्धेः परमेश्वरविरचिताया गोपालिकाटीकायामुद्धृतानि निरुक्तवार्तिकस्य षट् पद्यान्यपि समुपस्थापितानि। द्र० वैदिकवाङ्मय का इतिहास, वेदो के भाष्यकार नामक भाग, पृष्ठ २१५।

तत एव निरुक्तवार्तिकसम्बन्धिनिर्देशमुपलभ्य श्रीविष्णुपदभट्टाचार्य-महोदयेन १९५० तमे ख्रैस्ताब्दे (वि० स० २००७) जूनमासस्य 'इण्डियन हिस्टारिकल क्वार्टर्लि' पत्रिकाया (भाग २६, सख्या २, सख्या १५९–१६५) निरुक्तवार्तिकविषयक एको लेख प्रकटीकृत।[2]

---

१ तेषु द्वौ स्कन्देनाप्युद्धृतौ। द्र० नि० टी० ८।३।११।१३।

२ द्र० पण्डित भगवद्दत्तकृता निरुक्तव्याख्या, भूमिका पृष्ठ ३५। अत्रैव

महोपाध्यायैस्तत्रभवद्भिः कुञ्जनराजमहोदयैः समुपलब्धोऽयं निरुक्तवार्त्तिकनामा ग्रन्थो दुर्गोद्धृतान्निरुक्तवार्त्तिकग्रन्थाद्भिन्न एव। यतस्तत्रोद्धृतानां मध्ये एकस्याप्यत्रादर्शनात्।[1]

गोपालिकाटीकायामुद्धृतानि षट्पद्यानि त्वस्यैव निरुक्तवार्त्तिकस्य सन्ति।

एवं नामसादृश्याद् उभयोर्ग्रन्थयोः श्लोकोपनिवद्धत्वाद् एतद् ग्रन्थोपलब्धेः पूर्वम् अस्माकमपि भ्रम एवासीद् यद्दुर्गवृत्तौ गोपालिकाटीकाया च निरुक्तवार्त्तिकनाम्ना स्मृतानि पद्यानि एकस्यैव कस्यचिद् अतिप्राचीनस्य निरुक्तवार्त्तिकग्रन्थस्य सन्ति। परन्तु प्रस्तुतग्रन्थलाभात् स भ्रमो नाशं गतः एकनामानौ द्वौ पृथग्ग्रन्थौ स्त इति तथ्य च प्रकटीभूतम्।

तत्र दुर्गाचार्यस्मृतो निरुक्तवार्तिकनामा ग्रन्थोऽत्यन्त प्राचीनः अयं तु दुर्गस्कन्दाभ्यामौत्तरकालिकः।

समुपलब्धस्य निरुक्तश्लोक-वार्त्तिकस्य परिचयः

अथ निरुक्तश्लोकवार्त्तिकनामा ग्रन्थो गार्ग्यकुलोत्पन्नेन कृष्णयाजुषेण केरलमण्डलान्तर्वर्ति 'कोण्डयूर' नामग्रामनिवासिना कीरशर्मण पुत्रेण नीलकण्ठेन गृहीतचतुर्थाश्रमेण पद्येति नामभृता विरचितः। तदुक्तं स्वयमेव ग्रन्थकारेण—

गार्ग्येण नीलकण्ठेन सूनुना कीरशर्मणः।
नैघण्टुकमिदं काण्डं व्याख्यातमनुपूर्वशः ॥४३६॥

कोण्डयूरिति विख्याते ग्रामे केरलपूजिते ॥४३७॥

अविच्छिन्नयज्ञानां यजुर्वेदविदां कुले।
कुले महति गर्गाणां नीलकण्ठो व्यजायत ॥४३८॥

कीरशर्मा पिता यस्य यज्वा यज्ञविशारदः।
नीलकण्ठश्चतुर्वेदे पितृव्यो यस्य धार्मिकः ॥४४०॥

इदमप्यलेखि— उन्हीं दिनों मद्रास विश्वविद्यालय के महोपाध्याय डा० कुञ्जनराज ने मुझे पत्र लिखा था कि उन्होंने निरुक्तवार्तिक ग्रन्थ का हस्तलेख प्राप्त कर लिया है। पर वह ग्रन्थ आज तक छपा नहीं और डा० राज का परलोक गमन हो गया।'

१. समुपलब्धोऽयं निरुक्तश्लोकवार्त्तिक ग्रन्थोऽपूर्णः। दुर्गोद्धृतेषु चतुःश्लोकेषु त्रयोऽनुपलब्धभागस्था। अवशिष्टः प्रथमः, सोऽत्र नोपलभ्यते।

यहुयाजी चतुर्वेदो रुद्रशर्मा पितामह ।
भारद्वाजो च कौबेरो नीली माता बहुप्रजा ॥४४१॥

रुद्राद्या भ्रातरो यस्य दत्ताद्या जामयस्तथा ।
किञ्चित् साऽधीत्य वेदस्य मस्करी समपद्यत ॥४४२॥

पदम इत्यपरा सज्ञा लब्धवान् स गुरो पुन ।
श्रुत्वा किञ्चित् स शास्त्राणा वेदान्तेषु कृतश्रम. ॥४४३॥

अकरोत् श्रद्धया युक्तो निरुक्तश्लोकवार्तिकम् ॥४४४॥

ग्रन्थोऽयमतिप्रौढो वर्तते। निरुक्तस्य प्राथमिकास्त्रयोऽध्याया विस्तरेण व्याख्याता । तत्रापि पूर्वं पूर्वमतिविस्तरेण । उत्तरास्त्रयो नैगमकाण्डाध्याया. पूर्वापेक्षया सक्षेपेण ।

अस्य ग्रन्थस्यैकैव मातृका समुपलब्धा सा चेदानी तत्र भवता कुञ्जनृराजमहोदयाना भागिनेयाना तत्र भवता 'के के राजा' महाभागाना सकाशे वर्तते। इय मातृका केरललिप्या ताडपत्रे विद्यते । कोशस्यातिप्राचीनत्वाद् बहुत्र पाठास्त्रुटिता सन्ति । छिन्नस्थलेषु पत्राण्यपि नष्टानि। कोशोऽय षष्ठाध्याये चतुर्थपादे जवारुपदनिर्वचन एव सन्तिष्ठते । अस्मिन् कोशे आहत्य ४६४० श्लोका सन्ति।[1]

ग्रन्थकृता एतावान् एव ग्रन्थो लिखित पूर्णता वा प्रापित इत्यत्र न किञ्चिदपि प्रमाणान्तरमुपलभ्यते।

विशेषस्तु ममास्य ग्रन्थस्य सम्यक् परिशीलनानन्तरमेव वक्तु शक्यत इत्युपरमाम ।

उपसहार

अह चिरकालात् प्रायेणाऽस्वस्थोऽर्धस्वस्थो वाऽस्मि, तथापि स्वकार्यव्यसने यथाकथचित् प्रतिष्ठानकार्यं निर्वहामि। परन्तु गतदिसम्बरमासेऽस्मच्छ्रद्धाभाजा पदवाक्यप्रमाणज्ञाना तत्र भवता गुरुवर्याणां भारतगगनतलगीर्वाणवाणीसेवार्थं सम्मानिताना पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुमहोदयानामकस्मादेव स्वर्गमनमभूत् तेषा निरीक्षणे सम्पद्यमानाना श्रीरामलालकपूरनिक्षेप-

---

१ निरुक्त श्लोक वार्तिकनामा ग्रन्थोऽयं डा० विजयपालमहानुभावैः सम्पादितः, ऐषम एव वर्षे प्रकाशं गतः । प्राप्तिस्थानम्—रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ़, सोनीपत (हरयाणा)

संस्थायाः विविधकर्मणामतिभारोऽपि मय्येव प्राधान्येन पतित । कथमुभय-कार्यजातं सम्पादयिष्यामीति नावबुध्येऽहम् । अस्तु पुरुषार्थसहकारिणा भाग्यचक्रेण यद्भवितव्यं तदेव भविष्यतीति विश्वसन् उभयकार्यभारं यथा-शक्ति वोढास्मि ।

निरुक्तसमुच्चयग्रन्थस्यैतत्संस्करणनिष्पादने सौभाग्यवत्या वेदवत्या व्याकरणोपाध्यायया पर्याप्तं साहाय्यं विहितम् । सौ॰ वेदवती विगतैकवर्षाद् अस्मिन् प्रतिष्ठान एव संशोधनकर्मणि साहाय्यं विदधती ममानुपस्थितौ प्रतिष्ठानस्यकार्यमपि यथाशक्ति सञ्चालयति ।

वाराणसीस्थज्योतिषप्रकाशमुद्रणालयाध्यक्षाः श्रीमन्तो बालकृष्ण-शास्त्रिणः सदैव अस्मत्प्रतिष्ठानग्रन्थानां मुद्रणकर्मणि साहाय्यं विदधति । एते महानुभावाः सर्वदैव स्वकृपया मामनुगृह्णन्ति, तदर्थमेतेषामत्यन्तमनु-गृहीतोऽस्मि न धन्यवादमात्रेणानृण्यं सम्भवतीति विरमामि ।

भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान
३११४४ अलवर गेट, अजमेर

विदुषां वशंवदः—
युधिष्ठिरो मीमांसक

— ०.—

तृतीयावृत्तेर्भूमिका

इदं संस्करणं प्रायेण द्वितीयं संस्करणमेवोपजीवति । केवलमस्मिन् संस्करणे पूर्वसंस्करणे विद्यमानाः केचन अपपाठा इह शोधिताः द्वितीय-संस्करणे प्रथमपरिशिष्टे मुद्रिताष्टिप्पण्यश्चेह यथास्थानं निवेशिताः ।

रामलाल कपूर ट्रस्ट
बहालगढ़ (सोनीपत-हरयाणा)

विदुषां वशंवद —
युधिष्ठिरो मीमांसक

विषय-सूची

निरुक्त-समुच्चयः

आचार्य-वररुचि-प्रणीतः

अथ निरुक्तसमुच्चयः

आचार्य-वररुचि-प्रणीतः

अग्निं[1] वायुं तथा सूर्यं लोकानामीश्वरानहम् ।
नमामि नित्यं देवेशान्नैरुक्तसमये स्थितः ॥

अथेदानीं मन्दप्रज्ञावबोधनार्थं मन्त्रविवरणं [क्रियते, तच्च न] निरुक्तमन्तरेण सम्भवति । यत आह—"अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते"[2] इति । "नानिरुक्तार्थवित् कश्चिन्मन्त्रं निर्वक्तुमर्हति"[3] इति च वृद्धानुशासनम् ।

निरुक्तप्रक्रियानुरोधेनैव मन्त्रा निर्वक्तव्याः । मन्त्रार्थज्ञानस्य च शास्त्रादौ[4] प्रयोजनमुक्तम्—योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञान-

---

१ तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः । वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः । सूर्यो द्युस्थानः [निरु० ७।५] इति निरुक्तमतानुसारमन्तरिक्षस्थानस्याया देवताया वैकल्पिकत्वं बोध्यते । तत्राय निरुक्तसमुच्चयकारो वायुदेवतामातिष्ठते । अत एव 'चतुर्थकल्पे "इन्द्र क्रतुं न आ भर" [ऋ० ७।३२।२६] इति व्यशीतितममन्त्र-व्याख्याने "देवताविकल्पो वा वायुरिति नैरुक्ताः, सूर्य इति याज्ञिकाः" इत्युक्त्वा "नैरुक्तपक्षेऽपि—इन्द्र दानादिगुण ! इन्द्रो मध्यस्थानो वायुरुच्यते" इत्याह । तथा एकोनसप्ततितममन्त्रव्याख्यानमपि द्रष्टव्यम् । अनयैव प्रक्रियया नैरुक्तमते इन्द्रपक्षे वायुमरुदादिपदघटितेषु मन्त्रेषु वाय्वादिपदानामिन्द्रपदार्थे वृत्तिर्द्रष्टव्या ॥

२ निरु० १।१५॥

३ अनुपलब्धमूलमिदम् । तुलना कार्या—"सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ।" अयं श्लोकः स्कन्दनिरुक्तटीकायां [११।१३], निघण्टुटीकायां [पृष्ठ ४८६] चोपलभ्यते । दुर्गवृत्तावपि [११।१३] क्वचित् पाठान्तरेणोपलभ्यते । निरुक्तवार्तिकस्येदं वचनं स्यादिति सम्भाव्यते ।

४. नानादिपदस्य "यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति ■ आदि" [म० भाष्य० ११।२१] इति प्रधानोऽर्थो विवक्षितः । निरुक्तशास्त्रस्य तादृश आदावदर्शनात् ॥

विधूतपाप्मा[1] इति । शास्त्रान्ते[2] च—या या देवता निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवति[3] इति च ।

वेदपदार्थविवरणे च नाल्पश्रुतमन्वेष्टव्यम्—बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रचलिष्यति[4] इति व्यासवचनम् । अबहुश्रुतस्यापि कर्तृवचनात् तथार्थाभिवादादिभि[5] (?) श्रद्धधानस्य जन्तोरपि[6] इति सरस्वतीसूक्तिगुणस्तुत्यसुरामुद कुर्वते । अतो यथाशक्ति दिङ्मात्र प्रदर्श्यते—

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः[7] ॥१॥

सर्वमन्त्रव्याख्याने प्रथममार्षकथन कर्त्तव्यम् । अस्याना जालमापन्ना नामेतदार्यं वेदयन्ते[8] इत्यत्र प्रदर्शितम् । नकुलो नाम ऋषि. । आदित्यो देवता [इति] शौनकर्षिदर्शनम्[9] । यस्य वाक्यं स ऋषिः,[10] या तेनोच्यते सा देवता[11] इति । धर्मादिष्टवनेऽस्य विनियोग[12] । परोक्षक्रमोऽस्य विनियोग ।

---

१ निरु० १।१८॥

२ नामान्तपदेन "या या देवता निराह" [निरु० १३।२३] इत्यत्रैव निरुक्तशास्त्रस्य परिसमाप्तिर्भवतीति भमितव्यम् । पूर्ववदत्रापि नामान्तपदेन "यस्मात्पर नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त्य" [म० भाष्य० १।१।२१] इति प्रधानोऽर्थो विवक्षित । एतेन चतुर्दशोऽध्यायो (त्रयोदशाध्याय एवास्यान्तर्भावमिच्छन्त्येके) निरुक्तसमुच्चयकारकाले नासीदिति वक्तुं न शक्यते ॥ ३ निरुक्त १३।१३॥

४ म० भा० दाक्षिणात्ये पाठे आदि० १।२६४॥ औत्तरपाठे आदि० १।२६८ तु "मामयं प्रहरिष्यति" इत्येव पाठ ।

५ भ्रष्टोऽत्र पाठ । ६ अनुपलब्धमूलमिदम् ।

७. यजु० १३।३॥ तै० स० ४।२।८॥ तैत्तिरीयसंहितायां 'बुध्न्या' इत्यस्य स्थाने 'बुध्निया' इति पाठ । ८. निरु० ६।२७।

९ अत्र बृहद्देवता—[८।१४,१५] द्व्यृचस्तु आग्नं प्रवदन्त्यैन्द्री वा, ब्रह्म परम् । तत्रानिरुक्तसूक्तादावुक्ता सूर्यमर्षन्ति ॥

१० ऋ० सर्वा० परिभाषा २।४॥

११. ऋ० सर्वा० परिभाषा २।५॥

१२ प्रवर्ग्ये इति शेष । तथाहि ऐतरेयब्राह्मणे [१।१९] प्रवर्ग्येऽस्य विनियोग । आश्व० श्रौत ४।६॥ तैत्तिरीयसंहितायान्तु "ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुपदधाति" [५।२।७] इत्यादिना चयने रुक्मनिधाने विनियोग ।

परोक्षकृतोऽय मन्त्र. प्रथमपुरुषयोगात्[1]।

ब्रह्म नामानि सर्वाणि सामान्येनाख्यातजानि हि नैरुक्तसमयत्वात् क्रियायोगमङ्गीकृत्य प्रयोग । तथा हि तत्र-तत्र नामान्याख्यातजानि [इति] शा [कटायनो] नरुक्तसमयश्च[2] इति। बृह बृह वृद्धौ इति अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते[3]—इति मनिन् प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम्। सर्वतः परिवृद्धत्वाद् ब्रह्मपदेन आदित्यमण्डलमुच्यते[4] । [भु] वनस्य तदाधाररूपे स्थितिरित्युपनिषत्सु गीयते—मण्डले हीद जगत् प्रतिष्ठितम्[5] इति । जज्ञानमिति जायमानमुरस्[यमानम्] प्रथममिति मुख्यमुच्यतेऽन्येषा तेजसाम्। तथा च स्मरणम्—

आह्मणो वै मनुष्याणामादित्य [स्तेजसां दि] वि।
शिरो वा सर्वगात्राणा धर्माणा सत्यमुत्तमम् ॥[6]

इति। पुरस्तात् पूर्वत । कस्य ? सामर्थ्यात् जगदुत्पत्ते । अथवा प्रत्यहमुदयास्तमङ्गीकृत्याह पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि, पूर्वमेव वा सर्वप्राणिनामुत्थानात्। वि इत्ययमुपसर्गः 'आव' इत्याख्यातेन सवध्यते । कुत एतत ? अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्[7] इत्यभियुक्तोपदेशात्। न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहु[8] इति निरुक्त[9] भाष्यकारवचनाच्च। सीमत सीमशब्द सर्वादिषु[10] पठयते। विभक्तिव्यत्ययेन सप्तम्येकवचन द्रष्टव्यम्। कुतः एतत् लभ्यते ? सुपा सुप आदेशा भवन्ति[11] इति वैयाकरणात् [नियमात्] यथार्थं

१. 'तत्र परोक्षकृता सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्त प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य" [निरु० ७।१] इति यास्कवचनमत्रानुसधेयम् ॥

२ निरुक्त १।१२॥ ३ अ० ३।२।७५॥

४ तुलना—शत० ७।४।१।१४॥ ५ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

६. मनुस्मृतावष्टमाध्याये इयशीतितमादुत्तर प्रक्षिप्तरूपणोपलभ्यते ॥

७ इद न्यायभाष्ये [१।२।६] उपलभ्यते ॥ ८ निरु० १।३॥

९. निरुक्तशब्देन निघण्टुरुच्यते । घटि निणये धातु काशकृत्स्नीये धातुपाठे । 'निघण्टु' निर्णायक इति तदीयकन्नडटीकाया व्याख्यायते । तदेव निरुक्तनिघण्टुशब्दौ पर्यायभूतौ। तस्य च निघण्ट्वपरनाम्नो निरुक्तस्य 'समाम्नाय' समाम्नात' इत्यारभ्य भाष्यम् । अतएव सर्वे प्राचीना नैरुक्ता इम ग्रन्थ निरुक्तभाष्यनाम्ना व्यवहरन्ति ।

१०. सर्वादीनि सर्वनामानि [अ० १।१।२७] इत्यत्र सर्वादिगणे 'सिम' शब्द एव पठ्यते न तु 'सीम' शब्द । पाठान्तर वा द्रष्टव्यम्।

११. महाभाष्ये "सुपा च सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्" [७।१।३९] इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

विभक्ति सन् [नमयेत्' इति नैरुक्तात्] । सर्वस्मिन्नित्यर्थः, सामर्थ्यात् सर्वस्मिन् जगति । अथवा सीमशब्दः सीमापर्याय[2] अस्मिन् पक्षे आकारो मर्यादार्थ [म्] आह[3] । मुख्यमासीमतः । सर्वस्य सीमारूपेणावस्थितो लोकालोकपर्वतः[4] । आलोकालोकपर्वत [त्] इत्यर्थः । सुरुचः रश्मयः सुरोचमानत्वात्, सुदीप्तान् रश्मीन् सहस्रसंख्यातान्[5] । वेनः, 'सुप्रतिष्ठपमहं लिङ्के नराणाम्' इति लिङ्गव्यत्ययः, वेनम् । वेनतिः कान्तिकर्मा[6], कान्तः । कस्य ? सर्वस्य भूतजातस्य । आव पूर्ववरण मत्यंस (?) बुद्धि शब्दसमेतद् रूपम्, विशब्दस्यात्र सम्बन्ध । व्यवृणोत् विवृतवान्-विसृष्टवान् इत्यर्थः । न केवलं रश्मिविसर्गमेवाकरोत् । किन्तर्हि ? स लिङ्गव्यत्ययं, तत् । अथवा मण्डलमध्यस्थः पुरुषोऽभिधीयते । स आदित्यः, बुध्न्याः, बुध्नमन्तरिक्ष[म्], यद्वा अस्मिन् धृता आप[7] इति, तत्र भवा बुध्न्या दिश[8] उच्यन्ते । तथा च स्मरणम्—

[ताभ्यां] स शकलाभ्यां तु दिवा भूमिं च निर्ममे ।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम् ॥[9]

इति । उपमाः उप [म] इत्यन्तिकनाम,[10] परितो भूता । अस्य आदित्यस्य सर्वस्य वा जगतः, सर्वस्य समीपोपलक्ष्यो । विष्ठाः विष्टम्यस्थाने । अष्टावपि दिशो विवृताः करोतीत्यर्थः । सतश्च योनिं विद्यमानस्य वस्तुनः स्तम्भकुम्भादेः योनिम् । असतश्च अविद्यमानस्य योनिम् । येनेनिमस्वपान्तस्य वर्णव्यापरयादिना योनिशब्दो निरुक्त[12] । यानि गमयन्ति[13] विव. विवृणान (?) व्यवृणोत् प्रकाशितवानित्यर्थः । किमिदमुच्यते ?

१. निरु० २।१॥ २ द्र० निरु० १।७॥
३ 'अत्र मर्यादार्थमाह' इति शुद्ध पाठो द्रष्टव्य ।
४, द्र०—रघुवंश [१।६८] मल्लिनाथकृता तट्टीका च
५ द्र० ऋ० १।४७।१८—युक्ता ह्यस्य हरयश्शता दश । तै० सं० २।४।५—सविता च सहस्रिय । जै० उप० ब्रा० १।४४।५—सहस्र हि आदित्यस्य रश्मय ॥
६ महाभाष्य० ३।१।८४॥ ७ निघ० २।६॥
८ निरु० १०।४४॥
९ दिशो वा अस्य बुध्न्या । शत० ७।४।१।१४॥
१० मनु० १।१३॥ ११ निघ० २।१६॥
१२. युक्ता—निरु० २।८।
१३. 'यवन्ति' इति पाठ स्यात् । यवन्ति कर्मविशदर्थ ।

यावत् खलु भगवत आदित्यस्य तेजसा न व्याप्रियते भुवनमण्डलं, तावत् सदसद्भावौ न व्यासज्येते, व्यापृते तु घटोऽस्ति नवेति वक्तव्यं भवति। अतः सत्त्वमसत्त्वं च व्यञ्जितवानित्यर्थः ॥१॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम्।
भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः[1] ॥२॥

सूर्याया आर्षम्। चन्द्रमा[2] स्तूयते आदित्यो[3] वा। पापयक्ष्मगृहीतस्यादित्ये चैरौ पुरोनुवाक्येयम्[4]।

नवोनव. नवशब्दः प्रियवचनः, वीप्सायां द्विर्वचनम्। प्रत्यहं प्रियतमः प्रतिपत्प्रभृतिष्वह सु पूर्वपक्षा[5]नूयेषु (?, पूर्वपक्षोद्गमेषु) जायमानः कुतः? प्रतिदिनमेकैकस्याः कलाया वृद्धेः। अह्नां केतुः केतयति प्रज्ञार्थः, प्रज्ञापयिता कर्त्ता इत्यर्थः। स निशाकर इति कालविद्भिरभिधीयते। उषसाम् एकस्या एव पूजार्थं बहुवचनम्[6], उषसाम् अग्रम् अत्राङ्पूर्वो [ऽत्र] गमेरग्रशब्दो निरुक्तः[7]। अग्रमागमनमुदयं प्रति एति गच्छत्यपरपक्षान्ते। कथम्? प्रत्यहं

---

१. ऋ० १०।८५।१९॥ तै० सं० २।४।१४ तत्र 'अग्रे' 'चिरति' इति पाठान्तरे।

२. चन्द्रमा······तस्यैषा भवति—नवोनवो भवति [११।६] इत्यादि निरुक्तमतानुसारेयम्। आश्वलायने [६।८] शाङ्खायने [१५।३२।६] च श्रौतसूत्रे दूणाशे [दुराशः, बहुहिरण्य, प्रतिमूर्तिः, बहुसुवर्णस्यैव क्रतोर्नामधेयानि] क्रतौ चान्द्रमासे चरौ विनियोगोऽस्य मन्त्रस्य।

३. आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके। निरु० ११।६॥

४. यः पापयक्ष्मगृहीतः स्यात् तस्मा एतमादित्यं चरुं···अमावस्यायां निर्वपेत् ···नवोनवो भवति जायमान इति पुरोनुवाक्या भवति। तै० सं० २।३।५॥

५. अत्र पूर्वपक्षशब्देन शुक्लपक्ष उच्यते, एवमपरपक्षशब्देन कृष्णपक्षः। पूर्वममान्ता एव मासा बभूवुः। अतएव पञ्चाङ्गेषु अद्यावत् अमावस्यायाः ३० अङ्कः सवैः संगच्छते। दक्षिणभारते साम्प्रतमप्यमान्ता एव मासा भवन्ति॥

६. निरुक्त. १२।७॥ तथा 'उषसः पूजार्थं बहुवचनम्' इति स्कन्दस्वामिनो निरुक्तटीका (११।६) द्रष्टव्या।

७. अत्र निरुक्तम्—"अग्रमागत् भवति" इति। ६।२॥

क्षीयमाणावयव क्रमेणापरपक्षान्ते सवितर्युप कालसमीपवर्त्ति: निलय यातीत्यर्थः। एव पूर्वपक्षापरपक्षान्ते निर्वह [हविषा] निर्वा[प]णेन भागम् भजनीयमाहारत्वेन, आज्यादि हविरुच्यते। तथा च श्रूयते इतः प्रदान देवा उपजीवन्ति' इति। तद् देवेभ्यः यागाङ्गभूतेभ्यो विदधाति करोति, आयन् आभिमुख्येन गच्छन्, चक्रवत् प्रजा भ्राम्यमाण इत्यर्थ.। [प्र] प्रशब्दस्ति-रत इत्यत्र सबध्यते। चन्द्रमाः चायन् पश्यन् भूतानि द्रवत्यन्तरिक्ष निर्माता चोदकस्येति धातुजत्व प्रदर्शितम्[2]। स तिरते प्रतिरते प्रकर्षेण वर्द्धयति दीर्घं [मायुः] शतसवत्सरलक्ष[ण]मायुर्दृष्टादृष्टसाधनम्। कस्य? स्तोतृणा यष्टृणा च।

अथवा पूर्वापरं चरतः[3] इति पूर्वस्यामृचि सूर्यचन्द्रमसो सह स्तुति-दर्शनादत्रापि स्तुतिसम्भवात् द्वितीय पाद आदित्यदैवत[4]। अत एवाय-मादित्ये चरौ विधीयते[5]। अह्ला केतुः 'पूर्व केतुशब्दो व्याख्यात[6]। स च दिनकर इति ज्योतिश्चक्रविद्भिरभिधीयते। उषसाम् उषसः अग्रम् आग-मनम्[7] मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्[8] इति मन्त्रान्तरदर्शनात्॥

—:o:—

तद्विष्णोः॑ पर॒मं प॒दं सदा॑ पश्यन्ति सू॒रयः॑।
दि॒वी॑व॒ चक्षु॒राततम्॥३॥[10]।

मेधातिथेरार्षम्। द्युस्थप्रदर्शनार्थं समाम्नातस्य मण्डलमभिष्टूयते। देवताकाण्डे च प्राधान्यस्तुतिभाज[11]। तथा ह्युक्तम्—अथातो दैवतम्।

---

१ तै० स० ३।२।६॥

२ निरुक्तकारेणेति शेष। चन्द्रमाश्चायन् द्रवति, चन्द्रो माता। निरु० ११।५॥ स्कन्दटीकाप्यत्रानुसन्धेया। निरुक्ते 'द्रमति' इति प्रायिक पाठ।

३. ऋ० १०।८५।१८॥ ४ तुलना—निरु० ११।६॥

५ द्र० पृष्ठ ५, टि० ४।

६. 'दत्तकेतुशब्दो व्याख्यात' इति हस्तलेखपाठो भ्रष्ट।

७ अग्निमिवेह मन्त्रव्याख्याने।

८. स्कन्द स्वामी 'अग्रशब्दोऽन्तवचन। अन्त प्रत्युपगामन्त उदेति' इत्याह। निरु० टीका ११।६॥ ९. ऋ० १।११५।२॥

१०. ऋ० १।२२।२०॥ तै० स० १।३।६॥ ११. पठ्यन्त इति शेष।

तद् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते[1] इति। निरुक्तकाण्डत्रयं श्रूयते—नैघण्टुकम्, नैगमिकम्, दैवतमिति। तथा चाहुर्नैरुक्तिकाचार्याः[2]—

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा।
तृतीयं दैवतं काण्डं शास्त्रमेतत् त्रिधा स्थितम्॥[3] इति

[तत] तच्छब्देन निरुपमं तेजोनिधानं जगद्व्यापारकारणं मण्डलमुच्यते। [विष्णोः] विष्लृ व्याप्तावित्यस्य, विशतेर्व्यश्नोतेर्वा, तद्रूपाश्रयाणां धातूनामर्थस्य विद्यमानत्वात्। तथाहि अर्थनित्यः परीक्षेत[4] इति भाष्यकारो निरवदत्। [विष्णोः] विष्णुरादित्य एव नभसो व्याप्त्या दीप्त्या [च], न वस्त्वन्तरं निरुक्तदर्शनात्[5]। विष्णोर्भगवत आदित्य[स्य] परमम् उत्कृष्टम्, पदम् पद्यतेः। तथा च श्रूयते—स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः[6]। एवं तत्रादि[त्य] शब्देनादित्यमण्डलमभिधीयते। अतो मन्दिरं मण्डलं सदा सर्व[दा] एव पश्यन्ति सूरयः पण्डिताः परिपक्वज्ञानाः। ननु च सर्वो लोकः पश्यति मण्डलं, न सूरिगण एव? सत्यमेतत्, तथापि पश्यदक्षण्वान् न वि चेतदन्धः[7] इति वचनात् निगमनिरुक्तव्याकरणादिविद्यारूपेण चक्षुषा यः पश्यति, स एव पश्यतीत्युच्यते। स एव हि संसारबन्धनान् मुच्यते, नान्य इति। तथा चोक्तम्—सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न च बध्यते[8] इति। दिवि द्युलोके इवशब्दश्चक्षुश्शब्दात् परो द्रष्टव्यः चक्षुरिव, यथा चक्षुः प्रत्यक्षगोचराणां पदार्थानां प्रकाशकम्, एवमन्तरस्यास्य सर्वस्य हिमवदादेर्वस्तुनः प्रकाश[क]रूपेणावस्थितम् [आ] आभिमुख्येन ततम् पदार्थं प्रति, तनु विस्तारे, विस्तीर्णमवस्थितमित्यर्थः। तथा च श्रूयते—तस्मात् सर्व एवं मन्यन्ते मां प्रत्युदगात्[9] [इति,] पुरुषं पुरुषं

१. निरु० ७।१॥ २. निरुक्तशब्द उक्थादिषु (गणपाठ ४।२।६०) पठ्यते, तस्माट्ठक्। नैरुक्त-शब्दस्तु औत्सर्गिकेऽणि द्रष्टव्यः, प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली (रामा० ६।१४।३) इति यथा। दशरूपकारोऽणीनियममकृत्वोदाहरणे 'शाकपूणिना नैरुक्ताचार्येण' इत्यपि पठति।

३. निरु० दुर्गा० वा० १।६।२५७-५८॥ सायणेनर्ग्वेदभाष्योपोद्घाते, षड्गुरुशिष्येण सर्वानुक्रमणीटीकायां च वचनमिदमुद्ध्रियते।

४. निरु० २।१॥ ५. द्र० निरु० १२।१८, १९॥ ६. तै० उ० २।८॥
७. ऋ० १।१६४।१६॥ ८. मनु० ६।७४॥
९. तै० ग० ६।५।४॥

प्रत्यादित्यो भवति[1] इति च । तद् वयमपि वन्दामहे इत्यभिप्रायः ॥

—:o:—

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।
पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः[2] ॥४॥

गोतमो विश्वान देवान् आयु प्रार्थयते । शतम्, इत्, नु इत्येतौ शब्दौ निपातौ पादपूरणौ । शरद शरच्छब्द संवत्सरपर्याय, संवत्सरान्, शत संवत्सरमायुरित्यर्थः । कुत ? उत्तरत्रायुर्ग्रहणात् । अन्ति अत सातत्यगमने इत्यस्यैतद् रूपम्, सातत्येन नित्यत्व लक्ष्यते । नित्य जरामरणनिर्मुक्तान् कुरुध्वमिति वाक्यशेष । कीदृश तदायु ? उच्यते यत्रा, न, ऋचि तुनुघमक्षु[3]० इति दीर्घत्वम्, यत्र यस्मिन्नायुषि न अस्माकम्, च [क्रा] लिणमध्यमपुरुषस्य बहुवचन एतद्रूप भविष्यदर्थे द्रष्टव्यम्, करिष्यथ यूयमित्यर्थः । जरस जरा तनूना तनुशब्द शरीर-वचन । एतदुक्त भवति-जीवन् भद्राणि पश्यति[4] इति लोकसंवादात् । सर्वसम्पत्साधनभूतमायु शतसंवत्सरलक्षणमाशास्यते । उत्तरोऽर्धर्चोऽस्यैव प्रपञ्च । अस्मासु जीवत्सु [पुत्रास] अस्मत्पुत्रा अपि पुत्रवन्तो भविष्यन्ति इत्यर्थ । प्रार्थनीय हि तत् । यत आह—

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥[5]

इति । तादृशमायु । [पुत्रास] छान्दसस्त्वसुगागम पुत्राश्च यत्र यस्मिन्नायुषि पितरो भवन्ति भविष्यदर्थे लट भविष्यन्ति । मा इति प्रतिषेधार्थो निपात। रीरिषत इत्याख्यातन संबध्यते । न अस्माक मध्या मध्य-

---

१ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

२ ऋ० १।८९।९॥ ३ अष्टा० ६।३।१३३॥

४ अनुपलब्धमूलमिदम् । क्वचिदेव पठ्यते—'न मृतो जयते शत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति । मृतस्य भद्राणि कुत कौरवाय जय कुत ॥'

५. मनु० ९।१३७॥ म० भा० आदि० ७४।३८ (वाचिक पाठ) ।

शब्दात् सप्तम्येकवचनस्य 'सुपां सुलुक्'[1] इत्याकारः । मध्येऽपर्याप्त एव पुरुषार्थ इत्यर्थः । रीरिषत रिषतिर्हिंसाकर्मा, मा रीरिषत मा वधिष्ट । तद् आयु उक्तलक्षणं गन्तोः दृष्टादृष्टोपकारार्थं कृतार्थात् प्राप्तुमित्यर्थः ॥

—:o:—

अदि॑ति॒र्द्यौरदि॑तिर॒न्तरि॑क्ष॒मदि॑तिर्मा॒ता स पि॒ता स पु॒त्रः ।
विश्वे॑ दे॒वा अदि॑तिः॒ पञ्च॒जना॒ अदि॑तिर्जा॒तमदि॑ति॒र्जनि॑त्वम्[2] ॥५॥

अनेन गोतमोऽदितेर्देवमातुर्भूमानमाह । अदितिर्द्यौः कार्यकारणयोरभेदोपचारेण कार्यस्य कारणव्यपदेशः । अदितिप्रभवत्वात् द्यौरदितिरुच्यते । तथा अदितिः एव अन्तरिक्षम् । अदितिर्माता निर्माता निर्मात्री वृष्टिदानेन सर्वस्य जगतः । स पिता सैव पिता पालयित्री । तेनैव कर्मणा सर्वस्य भूतजातस्य स पुत्रः सैव सर्वथा(?, दा) पुरु बहु त्रायते[3] इति पुत्र इत्युच्यते । किं च विश्वे देवा अदितिः देवमातृत्वाद् देवा अदितिरित्युच्यन्ते । पञ्चजनाः, चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चमः[4] इति देवगन्धर्वादयो[5] वा, ते चादितिप्रभवत्वादेवमुच्यन्ते । किं बहुना अदितिर्जातम् अदितिः कारणमेव यत् किञ्चित् जगति जातम् । अदितिर्जनित्वम् अदितिः कारणमेव जनिष्यमाणमुत्पद्यमानमपि । 'सा नः पातु सदा अदितिः' इति वाक्यशेषः ।

नित्यपक्षेण प्रकृतिरुच्यते[6], तद्विकारः सर्वमिति योज्यम् ॥

—:o:—

यद॑स्य क॒र्मणोऽत्यरी॑रिचं॒ यद्वा॒ न्यूनमि॒हाक॑रम् ।
अ॒ग्निष्टत् स्वि॑ष्ट॒कृद् वि॒द्वान् सर्वं॑ स्विष्टं सु॒हुतं करोतु॒ स्वाहा॑[7] ॥६॥

१. अष्टा० ७।१।३९॥ २. ऋ० १।८९।१०॥ ३. तुलना—निरु० २।११॥
४. निरु० ३।८॥
५. द्र०—गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके । निरु० ३।८॥
६. तुलना—निरुक्तस्कन्दटीका ४।२२, २३ पृ० २६३, २६४॥
७. आप० श्रौ० ३।१२।१॥ अत्र 'स्वाहा' पदं न पठ्यते, यागे तु प्रदानार्थोऽनुषज्यते । तुलनीयम्—शत० १४।९।४।२४॥

यज्ञे कर्मणि वर्तमानानामृत्विजामवश्य प्रस्मरणसभवात्, प्रस्मरणमूलत्वादूनातिरिक्तस्य, तदुपपत्तौ विगुण कर्म स्यात् । विगुणाच्च कर्मण फलाभाव । तदुपशमनार्थमेतत् प्रायश्चित्तम् ।

यदस्य यागाख्यस्य कर्मणोऽत्यरीरिचम् अतिरेक कृतवानह यद्वा वा शब्द समुच्चये वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा[1] इति यथा, यच्च न्यूनम् हीनमित्यर्थ । इह प्रकृते कर्मणि अकरम कृतवानस्मि । अग्नि अङ्गतेर्गत्यर्थस्य अग्निरागमयिता गमयिता [च] भूताना, प्राणभूतो रुद्रोऽभिधीयते । [स्त] स च स्विष्टकृदाख्य । तथाहि श्रूयते—रुद्रोऽग्नि स्विष्टकृत्[2] इति । तत प्रकृतमूनातिरिक्त स्विष्टस्य कर्त्ता विद्वान् जानन् सर्व कर्म स्विष्ट याज्यया इष्ट दुरिष्टमपि स्विष्ट करोतु इति वाक्यशेष । सुहुतम् दर्व्यादिना दुर्हुतमपि सुहुत करोतु । स्वाहेति प्रदानार्थो निपात ॥

— ० —

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।
नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनाँश्चिज्जनिवतश्चकर्थ[3] ॥७॥

• •••• भवस्युर्नाम ऋषि, तस्यार्षम् । आ आभिमुख्येन प्रद्रव प्रधावास्मान् प्रति, हे हरिव मघवन्[1] मा वि[वेन वे नति] स्वाभ्यर्थाद् लम्बनार्थं मा विलम्बिष्ठा । यद्वा कान्तिकर्मा, विगतकामो विगतेच्छ सामस्तु[त]श्च प्रतिमातु । यद्वा गतिकर्मा, मा विगम, यावद् यज्ञ समाप्यते तावत् तिष्ठेत्यथ । हे पिशङ्गराते पिशङ्गा रातिर्यस्येति बहुव्रीहि, पिशङ्गवर्णस्य सुवर्णादेरित्यर्थ अभि न सचस्व व्यवहितसम्बन्ध अभिसेवस्वास्मान् कर्मान् धर्मात् (?) । कस्मादेवमभिधीयते ? उच्यते— [नहि] हिशब्दाऽय यस्मात् त्वत् त्वत्त अन्यत् किञ्चिदपि हे इन्द्र वस्य वसुमत्तर अस्ति त्वमेवातिशयेन धनवानित्यर्थ । यतश्च अमेनाश्चित् जनिवत जायावतः [चकर्थ] करोषि । धनवन्त हि स्त्री कामयते । तथा च लोकवाद —धनमभिजनमापादयति[4] इति । तच्च धन त्वत्प्रसादात् लभ्येतेत्यभिप्राय ॥

---

१ तै० १।७।३॥ का० स० १३।१४॥ निरु० २।५॥
२ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥　３ ऋ० ५।३१।२॥
४. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।
दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात्[1] ॥८॥

वामदेवस्य । निशेष्टौ सामिधेनीषु अस्या ऋचो विनियोग[2] । अया अनया ते षष्ठी चतुर्थी वा द्वितीयार्थे, द्वितीयैकवचनस्य वा [ते] आदेश छान्दसत्वात् । हे अग्ने समिधा विधेम परिचराम, लोडर्थे लिङ् । प्रति इत्युपसर्गो गृभाय इत्यनेन सबध्यते । स्तोमम् इम, सामधेनीना शस्त्राणा च तुल्यधमत्वात, [शस्यमानम्] शस्त्रधर्मेण क्रियमाण गृभाय गृहाण, प्रतिगृह्य च बहाशस अशसितृन् आत्मन रक्षस राक्षसान, पाहि रक्ष च अस्मान्, कुत ? द्रुह द्रोग्धु निद निन्दितुश्च सकाशात् हे मित्रमह मित्राणा पूजयित अवद्यात् गह्याच्च पापात् ॥

— ० —

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ।
प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम्[3] ॥९॥

वसिष्ठस्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयो (?, प्रातरनुवाकेऽश्विनो) शस्यते[4] । एना अनेन, व छान्दसत्वात् द्वितीयैकवचनस्य वसादेश त्वा अग्नि नमसा अन्ननामेदम्[5], हविर्लक्षणनान्नेन निमित्तभूतेन तदुपभोक्तव्यमित्येवमयमित्यय । यद्वा स्तोत्र, तेन निमित्तभूतेन । ऊर्जोनपात् ऊर्ग बीजलक्षण रसा वृष्ट्यादिलक्षण तस्य नपात् पौत्र अग्नि । कथ ? ततो 'ह्योषधिवनस्पतयो जायन्ते, ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते' इति ।

---

१. ऋ० ४।४।१५॥ तै० स० १।२।१४॥

२ अग्नय रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद् निशितायां निवपद् [तै० स० २।२।२] इत्यादिना रक्षोघ्नेष्टि समाम्नायत । अस्यामिष्टौ कृणुष्व पाज इत्यनुवाकश्स्तो विनियुक्त, तस्मिन्नुषोऽप्यान्न । तासु पञ्चदश सामिधेन्य । एका पुरोऽनुवाक्या द याज्ये विवक्षिते इति सायण [तै० स० भा० १।२।१४] तत्रय पञ्चदशी ॥

३ ऋ० ७।१६।१॥

४ आश्वलायनश्रौतसूत्र प्रातरनुवाके शस्यत । अ० ४ ख० १३ ॥

५ निघ० २।७॥

६ 'ताम्र को इति निरुक्ताठ [८।५] ॥ ७ निरु० ८।१५॥

एवमग्निरूर्जः पौत्रः । त्वाम् **आहुवे** आहूयाम् किं लक्षणम् ? **प्रियम्** देवानां मनुष्याणा च **चेतिष्ठम्** अतिशयेन चेतनावन्तम् **अरतिम्** अवक्तमति पर्याप्तिमति **स्वध्वरम्** शोभनयज्ञ **विश्वस्य** सर्वस्य यजमानगणस्य य इष्टोऽधिकृ[त.] तस्य कर्मणि तस्य **दूतममृतम्** अमरधर्माणम् । एतदुक्तं भवति-तमाशासमृद्धये आह्वये स चाहूतो देवान् प्रति दौत्यं करिष्यतीत्यभिप्राय ॥

—:o:—

ममा॑ग्ने॒ वर्चो॑ विह॒वेष्व॑स्तु व॒यं त्वेन्धा॑नास्त॒न्वं॑ पुषेम ।
मह्यं॑ नमन्तां प्र॒दिश॒श्चत॑स्र॒स्त्वयाध्य॑क्षेण॒ पृत॑ना जयेम[1] ॥१०॥

विभवस्यार्षम् । ससवे[2] वैश्वदेवे शस्त्रे विनियोगः[3] । **मम** एकवचनं बहुवचनस्य स्थाने, अस्माकमित्यर्थं । हे **अग्ने** तव प्रसादाद् **वर्चः** "ब्राह्मं तेजो वर्चः.[4]" इत्युक्तेः, तद् **विहवेषु** विविधमाहूयन्ते शक्रादयो देवा यस्मिन् स विहवः ससव उच्यते । तस्मिन्नस्माकमेव सोमयागजनित ब्राह्मं तेजः **अस्तु** भवतु, अस्य यजमानस्येत्यभिप्रायः । किं च **वय** [**त्वा**] त्वाम् **इन्धाना** दीपयमाना समिद्भिरन्वह **तन्वं** तनु शरीरमस्मदीय **पुषेम** पुष पुष्टौ पुष्येम । त्वत्प्रसादाद् बहुधनमस्माकमस्तु इत्यर्थं । [**मह्यम्**] बह्वर्थमेकवचनमस्मभ्य **नमन्ताम्** नम प्रह्वत्वे प्रह्वीभवन्तु **प्रदिश** प्रकृष्टा दिश **चतस्र** दिक्शब्देनात्र दिङ् निवासिन उच्यन्ते मञ्चा क्रोशन्ति[5] इति यथा । सर्वेषामपि भूतानामीश्वरत्वमाशास्यते । किं च **त्वया** त्वयैव **अध्यक्षेण** अग्रेसरेण **पृतना** सेना. प्रतिद्वन्द्विभूता **जयेम** । भगवताऽग्ने. प्रसादादस्मच्छत्रवोऽप्यपहृतवर्चसो निलीना शेरतामित्यर्थं. ।

—:o:—

---

१. ऋ० १०।१२८।१॥

२ ज्ञानविषये विद्विषाणयो स्तुत्ययोरह्नो सन्निपातन ससव इत्याचक्षते इति । शा० श्रौ० १३।५।१॥ अत्र भाष्यम्—क्रियमाणकर्मज्ञानगोचरे देवयजनानन्तर्यं विद्विषाणयोर्यजमानयो सुत्ययोरह्नोयं सन्निपात, एककालोपनिपात पदार्थाना स ससव इत्याचक्षते याज्ञिका इति । शा० श्रौ० भा० १३।५।१॥

३. विहव्यो वैश्वदेवम् । शा० श्रौ० १३।५।१७॥ ४. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

५. तुलना— महाभाष्य अ० ४।१।४८॥

ऋग्याम् स्तोमं सनुयाम् वाजमा नो मन्त्रं सरथेहोपं यातम् ।
यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः ॥११॥

भूतांशो नाम कश्यपपुत्रोऽश्विनावाल[१] । प्रत्यक्षकृतोऽय मन्त्र । कुत एतत ज्ञायते ? मध्यमपुरुषयागात् । ऋध्याम ऋधु वृद्धौ ऋद्ध समृद्ध स्वरसौष्ठवादिना स्तोतम् युष्मद्गुण (?) सम्पूर्ण कुम्म इति शेष । न केवल युष्मत्स्तवमेव कुर्म [किं तर्हि ?] सनुयाम सनु दाने दद्म च वाजम् वाजमित्यन्ननाम[२] अन्न हवि [आ] आकारस्योपयानमित्याख्यातेन सम्बन्ध न अस्माक मन्त्र मत्वर्थीयोऽय[३] प्रत्यय, ऋगादिभिर्मन्त्रैर्मन्त्रवन्त याज्यावन्तमित्यर्थ । सरया प्रथमाद्विवचनस्य सुपा सुलक्[४] इत्याकार सरथा (थौ) समानमेक रथमारुह्येत्यर्थ इह इहति काल प्रतिनिर्दिश्यते, एतस्मिन् काले उपयातम् आख्यातोपसर्गयोर्मध्य आकार प्रविशति उपायातमुपगच्छतमित्यर्थ । आगतयाश्च युवयो यशो न यश इत्यन्ननाम[५] न शब्द उपरिष्टादुपमार्थीय[६] । पुरोडाशादयन्नमिव पक्व पक्वसदृश भाजनयोग्यमित्यर्थ । मधु मधुररसम् इष्टतरमित्यर्थ । गोषु सप्तमीबहुवचन षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने गवाम् अन्त अन्त शब्दा मध्यपर्याय मध्य ऊधसि वर्तमानमित्यथ । किं तत ? सामर्थ्यात् पय [आ] आकार 'अप्रा' इत्यनेन सम्बध्यते । भूतांश अश्विनो चन्द्रादित्यरूपयो काम प्रकाम (?) अप्रा प्रा पूरणे, आभिमुख्येन पूरयति प्रवर्ग्यार्थौ । एतत् ज्ञात्वा तूर्णमुपयातमिति सबन्ध ॥

—०—

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।
क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि[७] ॥१२॥

शुन शेपो यूपे नियुक्तो वरुणमाह—अव इत्ययमुपसर्ग ईमह इत्याख्यातेन सम्बध्यते ते तव हेळ क्रोधनामेदम् ।[८] तथा ह्याहुर्ब्रह्मवादिन —

१ ऋ० १०।१०६।११॥ २ अष्टाऽत्र पाठ ॥ ३ निघ० २।७॥
४ अत्र कश्चित् पाठस्त्रुटित । यद्वा 'मत्वर्थीयाऽच्प्रत्यय' इति पाठ स्यात् ॥
५ अष्टा० ७।१।३९॥ ६ निघ० २।७॥ ७ तुलना—निरुक्त १।४॥
८ ऋ० १।२४।१४॥ ९ निघ० २।१३॥

प्रत्यक्षहेतुप्रसादा राजान[१] इत्यादि । पूर्वमयागजनितो योऽस्माकमुपरि रोष, त रोष हे **वरुण** परित आच्छादित वारिणा तेजसा वा सर्वस्य, **नमोभि** स्तुतिभि **ईमहे** इति [२]सिंहावलोकनन्यायेनाख्यातस्यापकर्ष । अवेमहे अव इत्ययमपेत्यस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, ईमहे याच्ञाकर्माऽन्यन[३], इह तु गत्यर्थ, अपगमयामेत्यर्थं । **अव** इत्यस्यापि पूर्ववत्सबन्ध । **यज्ञेभि** यज्ञै सप्तम्यर्थे तृतीया यज्ञेषु यागेषु अवभृथेत्यादिषु **ईमहे हविर्भि** [४]एककपालादिभिश्चापगमयाम इत्यर्थ । यत एवमत **क्षयन्** क्षि निवासगत्यो निवसन् स्वस्मिन् स्थाने गतरोषस्त्वमपनित्यर्थं **अस्मभ्यम्** विभक्तिदोषो मा भूत्[५] [**असुर** असु] **इति प्राणनाम** द्रष्टव्यम्, मत्वर्थीयो रप्रत्यय[६] 'मुष्कर' इति यथा, प्राणवन् महाबल[१] **प्रचेत** प्रकृष्टप्रज्ञ, उक्त च भाष्ये—"तत्प्रशस्या (?, त प्रज्ञया) स्तौषि"[७] इति । **राजन्** स्वामिन् सर्वस्य भूतजातस्य **एनांसि** पापानि वाङ्मन कायजातानि इह जन्मनि पूर्वजन्मनि च [**कृतानि**] कृतानि **शिश्रथ** श्रथ शथिल्ये शिथिली कुरु नाशय इत्यभिप्राय पापमूलत्वात् सर्वदुखानामित्यर्थ ॥

— ० —

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।
अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम[८] ॥१३॥

शुन शेपस्यार्पम् **उद्** इत्ययमुपसर्ग अयय[९] इत्यनेन सव यते । **उत्तमम्**

---

१ अनुपलब्धमूलमिदम ॥

२ सिंहो गच्छन कदाचित् पृष्ठतोऽपि पश्यति इति सिंहावलोकनन्याय । तुलना काशिका० ३।३।४६॥ ३ निघ० ३।१६॥

४ वारुणमेककपालम । शा० ब्रा० १८।६॥

५ अत्र कश्चित पाठस्त्रुटित इति प्रतिभाति ॥

६ तुलना—'अपि वाऽसुरिति प्राणनाम । अस्त शरीरे भवति । तेन तद्वन्त' इति निरुक्तम [३।८] ॥ असुरशब्दो द्विविध । आद्युदात्तोऽनुदात्तश्च । आद्युदात्तो हीनार्थक । अन्तोदात्तो बलवतो वाचक । अयमेवान्तोदात्तोऽसुरशब्दोऽवेस्ताग्रन्थे अहुर रूपेण परिणत न तु हीनार्थकोऽसुरशब्द । वेदे निन्दनीयोऽसुर एवावेस्ताया परमात्मवाचकोऽहुर सजात इति यत पाश्चात्याना वचन तत्प्रलापमात्रमेव अज्ञान विजृम्भित वा । ७ निरु० ६।१३॥

८ ऋ० १।२४।१५॥ ९ वैदिक दीर्घत्व परिहाय 'अयय' ।

हे वरुण पाशं रज्जुं अस्मत् अस्मत्त. सिंहावलोकनन्यायेनाख्यातमनुकृष्ट-व्यम्, उच्छ्रथय उन्मोचय अव अस्य च तेनैवाख्यातेन सम्बन्ध. । अधमम् पाशं अवश्रथय अव इत्ययमधो भावे द्रष्टव्यः, अध एव मोचय । वि पूर्वेवदेवास्य सम्बन्धः मध्यमं पाशं तत्रैव अथाय विश्रथय । अथ अनन्तरं वयं पाशबन्धान्मुक्ताः, हे आदित्य अदितेः पुत्र ! व्रते व्रतमिति कर्मनाम[1] कर्मणि तव त्वत्सम्बन्धिनि वर्तमानाः अनागसः आगः पापमाह आङ्पूर्वात् गमे. किल्बिषम् इति निरुक्तम्[2] । अपापाः सन्तः अदितये अदि[तिरि]ति पृथिवीनाम[3] पृथिव्यै स्याम पृथिव्या चिरं जीवेम इत्यभिप्राय. । एवमाख्यान-समय इयं मन्त्रस्य योजना ॥

अथवा[4] कश्चिद् यजमानः उत्तमाधममध्यमैः पाशैर्बद्धो राजानं वरुणं प्रार्थयते उत्तममुत्कृष्टं घोरं हे वरुण पाशं बन्धनहेतुभूतं पापं ब्रह्महत्यादि-महापातकरूपं [अस्मत्] अस्मत्तः उच्छ्रथ्य अवनयेत्यर्थः । अधमम् अपि पाप-मभोज्यभोजनादिनिमित्तं अपनय मध्यमम् अपि पापमुपपातकादिरूपं नाशय । अथ अनन्तरं त्वया क्षालितसर्वकल्मषाः सन्तो वयं हे आदित्य दीप्त-भाव ! व्रते कर्मणि तव त्वद्देवत्ये [ए]व वर्तमाना अनागसः आगः प्रमादः प्रमादरहिताः अदितये स्याम अक्षीयमाणाय स्याम, अक्षया (?, अक्षयम्) गमिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

—:o:—

सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।
पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासदिष्टिः[5] ॥१४॥

वामदेवोऽग्निमाह सेत् सांहितिकः सुलोप. सः, इ[दि[ति पद-पूरण । हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् अस्तु भवतु सुभग भग इति धननामधेयम्,[6] भजनेर्भज्यंतेर्व्यज्यते (?, भृज्ज्यते) सर्वार्थाः (?), सुशब्द पूजायाम्, शोभनेन दृष्टोपकारेण धनेन धनवान्, सुदानु दाभाभ्यां नु[7] सुष्ठु पात्रेभ्यो

१. निरु० २।१३॥

२. निरुक्ते त्वेवं पाठः—भाग आङ्पूर्वाद् गमेः । एन एतेः । किल्बिषम् । इति [११।२४] ॥ ३. निघण्टु १।१॥ ४. भैरवपक्ष इय योजना द्रष्टव्या ॥

५. ऋ० ४।४।७॥

६. निघ० २।१०॥ ७. प० उणा० ३।३२॥

प्रत्यक्षहेतुप्रसादा राजान इत्यादि । पूर्वमयागजनितो योऽस्माकमुपरि रोष, त रोष हे **वरुण** परित आच्छादित वारिणा तेजसा वा सर्वस्य, **नमोभि** स्तुतिभि **ईमहे** इति [1]सिंहावलोकनन्यायेनाख्यातस्यापवर्ग । अवेमहे अव इत्ययमपेत्यस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, ईमहे याच्ञाकर्माऽन्यत्र [3], इह तु गत्यर्थ, अपगमयामेत्यर्थ । **अव** इत्यस्यापि पूर्ववत्सबन्ध । **यज्ञेभि** यज्ञै सप्तम्यर्थे तृतीया यज्ञषु यागेषु अवभृथेत्यादिषु **ईमहे हविर्भि** [4]एककपालादिभिरपग-मयाम इत्यर्थ । यत एवमत **क्षयन्** क्षि निवासगत्यो निवसन् स्वस्मिन् स्थाने गतरोषस्त्वायन्नित्यर्थ **अस्मभ्यम्** विभक्तिदोषो मा भूत् [5] [असुर असु] **इति प्राणनाम** द्रष्टव्यम्, मत्वर्थीयो रप्रत्यय [6] 'मुष्कर' इति यथा, प्राणवन् महाबल[1] प्रचेत प्रकृष्टप्रज्ञ, उक्त च भाष्ये—"**सत्प्रशस्या** (?, **त प्रज्ञया**) **स्तौति**"[7] इति । **राजन्** स्वामिन् सर्वस्य भूतजातस्य **एनासि** पापानि वाङ्मन कायजातानि इह जन्मनि पूर्वजन्मनि च [**कृतानि**] कृतानि **शिश्रथ** श्रथ शथिल्ये शिथिली कुरु नाशय इत्यभिप्राय पापमूल-त्वात् सर्वदु खानामित्यर्थ ॥

— ० —

उदु॑त्त॒मं व॑रुण॒ पाश॑म॒स्मदवा॑ध॒मं वि म॑ध्य॒मं श्र॑थाय ।
अथा॑ व॒यमा॑दित्य व्र॒ते तवाना॑गसो॒ अदि॑तये स्याम[8] ॥१३॥

शुन शेपस्यार्यम् उद् इत्ययमुपसर्ग **श्रथय[9]** इत्यनेन सब यते । **उत्तमम्**

१ प्रतुवनवमूलमिदम् ॥

२ सिंहो गच्छन् कदाचित पृष्ठतोऽपि पश्यति इति सिंहावलोकनन्याय । तुलना काशिका० ३।३।४६॥ ३ निघ० ३।१९॥

४ वारुणमेककपालम् । शा० ब्रा० १८।६॥

५ अत्र कश्चित् पाठस्त्रुटित इति प्रतिभाति ॥

६ तुलना—'अपि वाऽसुरिति प्राणनाम । अस्त शरीरे भवति । तेन तद्वन्त' इति निरुक्तम् [३।८] ॥ असुरशब्दो द्विविध । आद्युदात्तोऽनुदात्तश्च । आद्युदात्तो हीनार्थक । अन्तोदात्तो बलवतो वाचक । अयमवान्तोदात्तोऽसुरशब्दोऽवेस्ताग्रन्थे अहुर रूपेण परिणत न तु हीनार्थकोऽसुरशब्द । वेदे निन्दनीयोऽसुर एवावेस्ताया परमात्मवाचकोऽहुर सजात इति यत पाश्चात्त्यानां वचन तत्प्रलापमात्रमेव अज्ञान-विजृम्भितं वा । ७ निरु० ६।१३॥

८ ऋ० १।२४।१५॥ ९ वैदिक दीर्घत्व परिहाय 'श्रथय ।

पुण्यकृति[भि]स्सेव्यमानामनुपमसुखस्थान दिवम् । [हृद्रोगम] हृदयरोग सर्वदुःखमूल सन्तापमित्यर्थ, मम त्वत्परिचारकस्य ससक्तपरितापस्य हृदयस्य सूर्य ह सूर्य हरिमाण च हर्तार च प्रमादीना रोगविशेषम् नाशय निर्मूल [कुरु] । प्रदर्शनार्थमिदम्, कुष्ठभगन्दरप्रमेहादीनष्टावपि महारोगान्नाशय । किं वहुभाषितेन, भगवन् भक्तवत्सल भवत्प्रसादात् नीरोगो भूयासम् इत्यर्थ । तथा ह्याप्तवचनम्—

आरोग्य भास्करादिच्छेत् मुक्तिमिच्छेज्जनार्दनात् ।
ईश्वराज्ज्ञानमिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्धुताशनात्[1] ॥ इति ॥

—.०—

अ॒ग्निं वः॑ पू॒र्व्यं गि॒रा दे॒वमी॑ळे॒ वसू॑नाम् ।
स॒प॒र्यन्तः॑ पुरुप्रि॒यं मि॒त्रं न क्षे॑त्र॒साध॑सम्[*] ॥१६॥

कश्यपस्यार्षम । अग्नि व छान्दसत्वादेकवचनस्य वसादेश त्वा (पूर्व्यम्) पूर्व्यमिति पुराणनाम[2] गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा देवम् दानादिगुणम् ईळे ईड स्तुतौ स्तौमि, वसूनाम् वस्विति धननाम[3] धनाना, षष्ठीश्रुतेरर्थाय इति शेष । अथवा स्वस्वामिलक्षणा षष्ठी, धनाना स्वामिनमित्यर्थ । तथा ह्युक्तवचनम्—श्रियमिच्छेद्धुताशनात्[1] इति, अग्नौ वाम वसु सन्यवधत[4] इति च श्रुति[5] । अथवा वसव पार्थिवो देवगण[6] । तथा हि—अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्यात स्यात पृथिवीस्थाना[6] इति भाष्यकारवचनम्[7] । तेषा स्वामिनमित्यर्थ । सपर्यन्त सपर्यति परिचरणकर्मा[8] बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने सपर्यन् परिचरन् पुरुप्रियम् पुर्विति बहुनाम[9]

---

१ अनुपलब्धमूलमिदम ॥ अस्य प्रथम चरणम 'आरोग्य भास्करादिच्छेदिति' इत्येव सतिक गौतमधर्मसूत्र निदिश्यते । द्र० मैसूर स० पृष्ठ ४६९। अत्रैव मस्करी भाष्य एव श्लोक पठ्यते—'आरोग्य भास्करादिच्छेत् धनमिच्छेद्धुताशनात । ऐश्वर्यमीश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥ द्र० तदेव स० पृष्ठ ४६९। अस्य चतुर्थ चरण स्कन्दोऽप्युदाजहार[स्कन्द टीका० भा० ३ पृ० ८३]

२ ऋ० ८।३१।१४॥ ३ निघ० ३।२७॥ ४ निघ० २।१०॥

५ तै० स० १।५।१॥

६ निरु० १२।४१। तत्र '• समाख्याता तस्मात् ' इति पाठ ॥

७ भाष्यकार इह यास्कोऽभिप्रेत । ८ निघ० ३।५॥ ९ निघ० ३।१॥

दाता अस्तु, दैव्यागादास्तु स्यात् दाता पात्र ···· न विशेषेण श्रद्धानस्यैव च अत्वे दत्वे बहुगुण दानस्य वाप्यर्घचंम[1] इति वचनात्। कोऽसौ यस्त्वा [त्वा] नित्येन अग्निहोत्रादिना हविषा य उक्थं यश्चाक्थं शस्त्राण्युक्थ-शब्देन[2] इह तद्वन्तोऽग्निष्टोमादय उच्यन्ते, तं पिप्रीषति प्रोड् तर्पणे तर्पयितुमिच्छति तर्पयति इत्यर्थ । किं च स्वे स्वकीये आयुषि शतवत्सरलक्षणे शतायुश्च भवन्नित्यथ, दुरोणे दुरोण इति गृहनाम,[3] स्वस्मिन् गृहे स्थाने स्थित सन्नित्यर्थ । इदमप्याशास्यम्, यतो लौकिका आहु —स्वे गृहे निवास स्वर्गनिवास[4] इति । विश्वा विश्वशब्द सर्वपर्याय. सर्वा [इत] इच्छब्द [अपिशब्द]स्यार्थ अनेकार्थत्वान्निपातानाम्, अस्मै यजमानाय सुदिना कल्याणदिना सा असत् पञ्चमो लकार,[5] अस्त्वित्यर्थं, इष्टि इषु इच्छायाम्, इच्छा पुत्रादिविषया, पुत्रादिव [त] सकलात्वाद, पुत्रादिवान् सकलस्त्वाम् आराधयन् मर्त्य सर्वथा कार्त्तार्थ्यमापद्यतामित्यर्थ. ।

—:o:—

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् ।

हृद्रोग मम सूर्य हरिमाणं च नाशय[6] ॥१५॥

अस्वप्नस्यार्षम् । सूर्योऽभिधीयते स च द्यु स्थान । उद्यन् उदयगिरिशिखरात् अद्य अस्मिन काले मित्रमह मित्राणा स्तोतॄणामभिनवितार्थप्रदानेन पूजयित । अथवा मित्रवदुपकारी महनीयश्च 'त्वा आरोहन आकारो बहुवचन[ार्थं] वचनेन त्वेन निहत्य रक्षांसि रोहन्, तथा च श्रूयते—आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद रक्षांस्यपहन्ति[7] इति । विमारोहन्, उत्तराम् उत्कृष्टा

---

१ अनुपलब्धमूलमिदम ॥ सम्यगत्र शुद्ध पाठ —दाता पात्रविशेषेण श्रद्धानस्यैव हि । अन्य दत्ते बहुगुण दानस्यावाप्यते फलम् ॥

२ अत्र कश्चित पाठस्त्रुटित इति प्रतिभाति । कदाचित 'गृह्य ते' 'उच्यन्ते' वा स्यात । ३ निघ० ३।४॥ ४ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

५ लेट्शब्दस्तु वृत्तिकारेण जुगुप्सित इति । पञ्चमञ्जरी, भाग २, पृष्ठ ५११। मत च नरसिंहाचार्योऽप्याह —उत्तरत्र सह दरयमाने भाष्यकारे प्रयोगान् तद्दीपिकादिकारादिभिर्लेट्प्रत्यय पञ्चमलकारपदेन व्यवह्रियत इति । ज्ञानगिरिका ऋ० १।१।१७।१८ पृ० ७० पं० ॥

६ ऋ० १।५०।११॥ ७ तै० सं० २।६।६॥

पुण्यकृति[भि]स्सेव्यमानामनुपमसुखस्थानं दिवम् । [हृद्रोगम्] हृदय-राग सर्वदु खमूल सन्तापमित्यर्थ, मम त्वत्परिचारकस्य ससक्तपरितापस्य हृदयस्य सूर्य हे सूर्य हरिमाणं च हर्तारं च प्रमादीना रोगविशेषम् नाशय निर्मूल [कुरु] । प्रदर्शनार्थमिदम्, कुष्ठभगन्दरप्रमेहादीनष्टावपि महारोगान्नाशय । किं बहुभाषितेन, भगवन् भक्तवत्सल भवत्प्रसादात् नीरोगो भूयासम् इत्यर्थः । तथा ह्याप्तवचनम्—

आरोग्यं भास्करादिच्छेत् मुक्तिमिच्छेज्जनार्दनात् ।
ईश्वराज्ज्ञानमिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्घुताशनात्[1] ॥ इति ॥

—:o:—

अ॒ग्निं वः॑ पू॒र्व्यं गि॒रा दे॒वमी॑ळे॒ वसू॑नाम् ।
स॒प॒र्यन्तः॑ पुरुप्रि॒यं मि॒त्रं न क्षे॑त्र॒साध॑सम्[2] ॥१६॥

काश्यपस्यार्षम् । अग्नि वः छान्दसत्वादेकवचनस्य वसादेशः त्वा (पूर्व्यम्) पूर्व्यमिति पुराणनाम[3] गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा देवम् दाना-दिगुणम् ईळे ईड स्तुतौ स्तौमि, वसूनाम् वस्विति धननाम[4] धनाना, पष्ठीश्रुतेरर्थाय इति शेप । अथवा स्वस्वामिलक्षणा षष्ठी, धनाना स्वामि-नमित्यर्थ । तथा ह्याप्तवचनम्—श्रियमिच्छेद्घुताशनात् इति, अग्नौ वाम वसु सन्यदधत[5] इति च श्रुति । अथवा वसव. पार्थिवो देवगण । तथा हि—अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्यात स्यात् पृथिवीस्थाना:[6] इति भाष्य-कारवचनम्[7] । तेषा स्वामिनमित्यर्थ । सपर्यन्त सपर्यतिः परिचरणकर्मा[8] वहुवचनमेकवचनस्य स्थाने सपर्यन् परिचरन् पुरुप्रियम् पुर्विति बहुनाम[9]

---

१. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥ अस्य प्रथम चरणम् 'आरोग्य भास्करादिच्छेदिति' इत्येव सैतिक गौतमधर्मसूत्रे निर्दिश्यते । द्र० मैसूर स० पृष्ठ ४६६। अत्रैव मस्करी-भाष्य एव श्लोक पठ्यते—'आरोग्य भास्करादिच्छेद् धनमिच्छेद्धुताशनात् । ऐश्वर्य-मीश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥ द्र० तदेव स०, पृष्ठ ४६६। अस्य चतुर्थ चरण स्कन्दोऽप्युदाजहार[स्कन्द टीका० भा० ३ पृ० ८३]

२. ऋ० ८।३१।१४॥ ३. निघ० ३।२७॥ ४. निघ० २।१०॥

५ तै० स० १।५।१॥

६. निरु० १२।४१। तत्र '···समाख्या तस्मात्··' इति पाठ. ॥

७ भाष्यकार इह यास्कोऽभिप्रेत. । ८. निघ० ३।५॥ ९. निघ० ३।१॥

बहूना यजमानाना प्राणिना वा सर्वेषा प्रियमिष्टं, किमिव ? मित्र [न] क्षेत्र [साधक्षम्] साध ससिद्धौ यथा क्षेत्रस्य दृष्टादृष्टसाधनभूतस्य साधयितृ मनुष्य, तथा ह्यहमप्यभिलषितार्थप्रदायिनमिति सम्वन्ध ॥

—:०:—

स्योना पृथिवी भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथः[1] ॥१७॥

मेधातिथेरार्षम् । [स्योना] स्योनमिति सुखनाम[2] स्यतेरवसानार्थस्य, ग्राम्यसुख भुक्त्वा ह्यवस्यति विनश्यति इत्यर्थ । तथा च स्मरणम्— इन्द्रियाणा प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसशयम्[3] इति । सेवितव्यमिति सिवेर्वर्णव्यापत्त्यादिना स्योन, सेवितव्य हि तदवश्यम् । तथा च स्मरणम्—भोक्ता च धर्मा[4] व्यासवचनम् । तत स्योना सुखरूपा सुखस्यानेकविधस्य सपादयित्री हे पृथिवि प्रथिते[5] सक्तात्माकाशवत् भव भूया अनृक्षरा: "ऋक्षर. कण्टक [ऋच्छते । कण्टक कन्तपो वा]" न सुख सर्वप्रकार सर्वप्रकारक तपामि[6] नाशयामीत्युद्गत तपतेर्वर्णव्यापत्त्या । कण्टक सदृशैर्जनैर्माभिभवनीया प्रयत्नभोग्या च इत्यर्थ । निवेशनी निवेशयित्री च स्वर्गादिव[त्] स्थान बहुधनसपादनेन, यच्छ देहि न अस्मभ्य शर्म-शर्म शब्द सुखपर्यायो गृहपर्यायश्चास्ति[7], शर्म सुख निर्वाणरूप सप्रथा सर्वत पृथु प्रथितमश्नुयामित्यर्थ, अथवा शर्म गृह सर्वत पृथु प्रथित त्रिभूमिप्रासाद सर्वतु सुखसाधनस्थान सुवारिमित स्थान देहीति सम्वन्ध ॥

— ०:—

१ ऋ० १।२२।१५॥ २ निघ० ३।६॥ ३ मनु० २।९३॥

४ अनुपलब्धमूलमिदम् । पाठोऽयत्र कदाचिद् भ्रष्ट इति प्रतिभाति ॥

५ हस्तलेखेऽत्र पाठस्त्रुटित, स चास्माभि कोष्ठे लिखित । तुलना निरु० ९।३२॥

६ अत्र हस्तलेखे 'तर्वामि' इत्यपपाठ एवमुपरिष्टादपि 'तपने' इति ॥ अत्र दुर्गटीका— कमह तापयामीत्युद्गत कण्टक" इति । निरु० ९।३२

७ शर्म इति सुखनाम । निघ० ३।६॥ शर्म इति गृहनाम । निघ० ३।४॥

अभि त्वां देव सवितुरीशानं वार्याणाम् ।
सदावन् भागमीमहे[1] ॥ १८ ॥

शुन शेपो यूपे नियुक्त सवितारमाह[2]—[अभि[अभीत्ययमुपसर्ग आभिमुख्ये वर्तत, त्वा त्वा हे देव दानादिगुण सवित सर्वस्य कर्मण प्रसवित अभ्यनुज्ञात ईशानम् ईश्वर वार्याणाम् वार्यं वृणोते,[3] वरणीयाना प्रार्थनीयानामायुरादीना सदा सर्वदा अवन् अवते रक्षणार्थस्य रूप रक्षन्, कि ? लोकपालत्वात् लोकाना भागम् कस्य ? प्रकरणवशादायुप, आयुरेव भजनीयत्वाद् भागशब्देनोच्यते अर्थं (?) ईमहे याच्ञाकर्माय[4] याचामहे । द्विकर्मको याचि "दुहियाचिरुधि"[5] इति स्मरणात् । त्वामायुर्याचामहे । त्वमप्यार्त्तानुग्राहकतयास्मानायुष्मत कुर्वित्यभिप्राय ॥

—०—

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ।
ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम्[1] ॥१९॥

भारद्वाजस्यार्षम् । प्रत्यक्षकृतोऽस्य मन्त्र । विश्वे देवा विश्वशब्द सर्वपर्याय, सर्वे देवा पृथिव्यादिस्थानाश्रयिण शृणुत इम हवम् आह्वान विज्ञापनमित्यर्थ मे मम मत्प्रयुक्तमिति शेप । के पुनस्ते ? ये वाय्वादयो देवा अन्तरिक्षे सप्तमीश्रुतेर्वर्तमाना इति शेष. । ये ये च सूर्यादय· उप द्यवि उपेत्ययमुपरीत्यस्य स्थान द्रष्टव्य[7] । उपसर्गव्यत्ययश्च भाष्यकारेण दर्शित अथापि निरित्येष समित्येतस्य स्थाने[8] इति । दिव उपरीत्यर्थ स्थ भवथ । ये ये च अग्निजिह्वा जिह्वा प्रधानमङ्गाना, तन्मूलत्वात् सर्वव्यापाराणाम्, तेनाग्ने प्राधान्यमुच्यते, अग्निप्रधाना जातवेद प्रभृतय पार्थिवा देवा,

---

१ ऋ० १।२४।३॥

२ "स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेन" इति । ऐ० ब्रा० ७।१६॥ ३. निरु० ५।१॥ ४ निघ० ३।१६॥

५ महाभाष्य० १।४।५१॥ ६ ऋ० ६।५२।१३॥

७ अय भाव 'उप' इति उपर्यर्थस्य 'अभि' उपसर्गस्य स्थाने ।

८. निरु० १२।७॥

उत वा उतशब्दोऽप्यर्थे वाशब्दश्चार्थे **वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा**[1] इति यथा । अपि च **यजत्रा** यजमानानां त्रातारः । के पुनस्ते ? पृथिव्यादिस्थाना श्रयिणो देवास्त उच्यन्ते । कुतः ? नैरुक्तानां त्रिस्थानव्यतिरिक्तस्य देवतान्तरस्याभावात्[2] । पुरस्ताद् यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । ते सर्वे **आसद्य** आगम्य **अस्मिन् बर्हिषि बर्हिश्शब्दो यज्ञनाम,**[3] यज्ञे स्वेन भागधेयेन **मादयध्वम् मदी हर्षे** हृष्यत । हृष्टेषु विश्वेषु देवेषु युष्मास्वभिलषितार्थसिद्धिर्भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

— ०:—

नमो॑ म॒हद्भ्यो॒ नमो॑ अर्भ॒केभ्यो॒
नमो॒ युव॑भ्यो॒ नम॑ आशि॒नेभ्यः॑ ।
यजा॑म दे॒वान् यदि॑ श॒क्नवा॑म॒
मा ज्याय॑सः॒ शंस॒मा वृ॑क्षि देवाः[4] ॥२०॥

शुनःशेपो विद्वान् देवान्[5] प्रार्थयते । **नमो महद्भ्यः** नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा[6] इति नमोयोगा चतुर्थी, नमोऽस्तु महद्भ्यो महनीयेभ्यो वृद्धेभ्य इत्यर्थः । **नमो अर्भकेभ्यः** अर्भकशब्दोऽल्पपर्यायः दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य[7]

---

१ तै० सं० १।७।३॥ वा० सं० १२।१०॥ निरु० १।६॥

२ तिस्र एव देवता (निरु० ७।५) इत्यत्र एवकारस्य निर्देशात् ।

३ यास्केन नाम शब्दो यज्ञनामसु [निघ० ३।१७] पठितः, कदाचित् नागपूर्णिना यज्ञनामसु पठितः स्यात् ।

४ ऋ० १।२७।१३॥

५ 'स विद्वान् देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यनयर्चा' इति । ऐ० ब्रा० ७।१६॥

ऋक्सर्वानुक्रमणीकारस्तु 'अस्त्या देवी' [१।२७] इत्यादिना 'देवा देवता' इत्याह । अत्राह षड्गुरुशिष्यः — ननु स विद्वान् देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यनयर्चा [ऐ० ब्रा० ७।१६] इति ब्राह्मणदर्शनाद् वैश्वदेवीयं स्यान्न तु देवी । उच्यते । तत्र विश्व इति सर्वशब्दपर्यायः । न तु विश्वदेवगणाभिप्रेतः' ॥ [पृ० ८६]

६ अष्टा० २।३।१६॥   ७ निरुक्त ३।२०॥

इति वचनात्, अल्पेभ्यो बालेभ्य । नमो युवभ्य, ननु सर्व एव देवता नित्ययौवनयुक्ता अमृतपानात्, किमिदमुच्यते युवभ्य इति । सत्यमेवमेतत्, तथापि सर्वदेवाना वयोवस्थोच्यते इति विशेष. । नम आशिनेभ्यः अशू व्याप्तावित्य [स्माद् इनण्[1]] प्रत्ययो भवति, आशिनेभ्यो व्याप्तृभ्य । कस्य? वयसः प्रकृतत्वाद् बाल्यस्य यौवनस्य स्थविरस्य च, वयसो व्याप्तृभ्यो मध्यमवयस्केभ्य इत्यर्थः । न केवल नमस्कारमेव कुर्म [किं तर्हि ?] यजाम देवान् सर्वान् यदि शक्नवाम इत्यात्मनो दैन्य प्रकटयति, को जानीयात् मखावसान भविष्यतीति । सर्वो हि लोक प्रयोजनापेक्षयैव प्रवर्तते इत्याह— मा मेति प्रतिषेधार्थो निपातो[2] वृक्षि इत्याख्यातेन सबध्यते ज्यायस सर्वार्थिना प्राधान्यात् ज्यायश्शब्देनायुरुच्यते, तन्मूलत्वात् सर्वपुरुषार्थानाम् । ज्यायस आयुषः शसम् आ छान्दस. परनिपात, आशसम्–आशसन प्रार्थनमित्यर्थ. । वृक्षि वृश्चतेरुत्तमपुरुषैकवचन मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने मा छेत्त हे देवाः युष्मत्प्रसादादायुरविनश्वरमस्माकमस्त्वित्यभिप्राय ॥

—:०:—

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् ।
अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः[3] ॥ २१ ॥

चक्षोरार्पम् । अनेन मन्त्रेण तिस्र प्रधानदेवता प्रार्थ्यन्ते । तथा हि— तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता, अग्नि पृथिवीस्थान, वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थान । सूर्यो द्युस्थानः[4] इति प्रतिजानीते । सूर्यः सुवति सरतीति वा सूर्यः[5] । अथवा सूर्यः स्वामी सर्वस्येति, सो सन् (?, स्वयं सन् सूर्यो) वर्णविपर्ययेण । तथा च श्रूयते—आदित्य एवा भूतानामधिपतिः[6] इति । सूर्य नः अस्मान् दिवः द्युलोकात् द्युलोकोद्भवा[द् भया]दित्यर्थ पातु रक्षतु । वात [वायु]श्च अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षभवाद् भयादस्मान् 'पातु' इत्यनुषङ्ग । [अग्नि] अग्निश्च नः अस्मान् पार्थिवेभ्यः विभक्ति(?वचन)व्यत्ययः पार्थिवात्

१. माहिर्नमिति यथा । इ० उ० २।२६॥ २. निरु० १।५॥
३. ऋ० १०।१५८।१॥ ४. निरु० ७।५॥
५ तुलना महाभाष्य० ३।१।११४॥
६. ऐ० ब्रा० ७।२०॥

पृथिवीभवाद् भयात् 'पातु' इत्यनुषङ्गः[1]। त्रयाणां लोकेश्वराणां प्रसादेन सर्वदुःखोपशमोऽस्त्वित्यभिप्रायः ॥

—:o:—

उप॑ त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे॒ दोषा॑वस्तर्धि॒या व॒यम् ।
नमो॒ भर॑न्त॒ एम॑सि[2] ॥ २२ ॥

मधुच्छन्दस आर्षम् । [उप] उपोपसर्गश्च तेर्योग्यो ल्यबन्तपदाध्याहारः कार्यः । उपगम्य त्वा त्वा हे अग्ने दिवेदिवे अहर्नामैतत्, सप्तम्येकवचनमेव समाम्नायेषु[3] समाम्नातम्, अहनि । दोषावस्त अहोरात्रनामैतदन्यत्र[4], इह तु अह शब्देन पौनरुक्त्यपरिहारार्थमेव योजनीयम्, दोषेति रात्रिनाम[5] वस्तरिति वसनिरुच्यते, रात्रिवासे[6] अहनि रात्रौ चेत्यर्थः । धिया धीरिति कर्मनाम,[7] यागाख्येन कर्मणा वयं नमः नम इत्यन्ननाम[8], अन्नं हविराज्यं वा भरन्त इति पात्रस्थं हविरुद्वहन्त इत्यर्थः । आ इमसि आकारः श्रद्धायाम् महत्या श्रद्धया युक्ताः । तथा च स्मरणम्[9]—इमसि इणो रूपमेतत् गमने-

---

१ अध्याहारानुषङ्गयोरयं विशेषः—लौकिकोऽध्याहारः, अनुषङ्गस्तु मन्त्रस्थ एव (द्र० उव्वट-यजुर्भा० १।१) । अर्थात् यत्र मन्त्रार्थो मन्त्रबहिर्भूतेन लौकिकेन पदेन पूर्यते सोऽध्याहार उच्यते । यत्र तु मन्त्रगतेन पूर्वपठितेन पदेनैवार्थः पूर्यते सोऽनुषङ्ग उच्यते । २ ऋ० १।१।७॥

३. निघण्टुषु इत्यर्थः । निघ० १।६॥

४. समुच्चिताऽहोरात्रनामानि यास्केन न पठ्यन्ते ॥

५ निघ० १।७॥

६ 'दोषावस्त' इति 'दोषावस्तृ' शब्दस्य सम्बोधनस्य रूपम् । यत्तु सायणेन—'दोषावस्तः रात्रावहनि च ·····दोषाशब्दो रात्रिवाची, वस्तर् इत्यहर्वाची । द्वन्द्वसमासे कास्कादित्वादिरसः (अष्टा० ६।२।३७) आद्युदात्त' इत्युक्तम्, तत्सर्वमविचारितरमणीयम्, तस्य स्वरप्रक्रियानभिज्ञत्वस्य च द्योतकम् । पदपाठविरुद्धमपि । नहि पदकारा द्वन्द्वं समासमवग्रहं प्रदर्शयन्ति । इह तु पदपाठे 'दोषाऽवस्तः' इत्यवग्रहो दृश्यते । विस्तरो द्र० वैदिकस्वरमीमांसा पृ० ११०-११५ (द्वि० सं०) ॥

७ निघ० २।१॥ ८. निघ० २।७॥

९ अत्र कश्चित् पाठत्रुटिः प्रतिभाति ॥

नात्राराधनं लक्ष्यते। आराधयाम· उपगम्य श्रद्धया संहृतहविष्कारास्त्वा यच्छामह इत्यर्थ ॥

—:०:—

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽरोचथाः।
तं जानन्नग्नऽआरोहाथा नो वर्धया रयिम्[1] ॥ २३ ॥

विश्वामित्रस्यार्षम्। अरणिं प्रति समारोप्यमाणोऽग्निरुच्यते[2]। अयमिति सन्निकर्षार्थं प्रतिनिर्दिश्यते। योनिश्शब्दोऽयमुभयलिङ्गः। तथाहि लिङ्गानुशासनकारः पठति—'श्रोणियोन्यूर्मय पुंसि च'[3] इति। 'समुद्रं व प्रहिणोमि स्वां योनिम्'[4] इति च प्रयोगदर्शनात्। अयं ते तव योनि· अरण्याख्यः काष्ठविशेष. ऋत्विय ऋतुप्रभवः। ऋतु कालोऽर्त्तेर्गतिकर्मणः, स हि गमयति भूतानि जरयतीत्यर्थः। यतः काष्ठविशेषात् पूर्वं जातः त्वम् अरोचथाः रुच दीप्तौ दीप्तवान् अभूः। तम् योनिमात्मजन्मनि निमित्तमात्रं जानन् हे अग्ने आरोह आरूढश्च अथ अनन्तर नः अस्माक वर्धय रयिम्, रयिरिति धननाम रातेर्दानकर्मणः[5], दीयते हि तत् दृष्टादृष्टार्थं देवपितृमनुष्येभ्य.। त्वत्प्रसादादस्माकं धनमस्तु इत्याशास्यते, धनमूलत्वात् सर्वक्रियाणाम्। तथा ह्याप्तवचनम्—

धनमूलाः क्रियाः सर्वा द्रव्यहीने कुतः क्रियाः[6]। इति ॥

—:०:—

उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन्।
आयुः प्रजां रयिमस्मासु धेह्यजस्रो दीदिहि नो दुरोणे[7] ॥२४॥

---

१. तै० सं० १।५।५॥ ऋ० ३।२६।१०॥
२. "अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरण्यो समारोहयति" इति तै० स० ३।४।१०॥
३. पाणिनीय लिङ्गा० १।८॥
४. अथर्व० १०।५।२३॥ शा० श्रौ० ५।११।६॥ ५. निरु० ४।१७॥
६. अनुपलब्धमूलमिदम्। ७. तै० ब्रा० २।५।८॥

पुर्नानमथ्यमानमग्निमभिमन्त्रयते[1] । [उपावरोह] पृथिवीलोकमिति-
शेष । हे जातवेदः जगतविद्य, जाते भूतजाते विद्यमानः पुनः उपावरुह्य
त्वम् त्व देवेभ्य यागाङ्गभूतेभ्यो हव्यम् हविराज्यादिक वह प्रापय । न
अस्माक त्वयि हुतमिति शेष, प्रजानन् प्रकर्षेण जानन् स्वमधिकारमस्मद्भ-
क्तता वा । तदनन्तर आयुः शतसवत्सरलक्षण च [प्रजाम्] प्रजा च
दृष्टादृष्टोपकारिणी रयिम् धन च तद्विध अस्मासु वेदोदितकर्मणि यतमा-
नेषु धेहि धारय स्थापयेत्यर्थं । अजस्र· अननुगतस्त्व सदा दीदिहि न दीप्य-
स्व नोऽस्माक दुरोणे 'दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा[2]' दुरवे
[गृहे] इत्यर्थं, देवयजनाख्येऽस्माभिराराध्यमान इति शेष । तदेवमुच्यते[3]
यस्मात्त्वयि[वि]राजमाने भय न विद्यते । [तथा च श्रूयते—] "एष वै
व्याघ्र· कुलगोपो यदग्नि·" [इति]

—:o:—

अभि त्वा शूर नोनमो दुग्धाइव धेनवः ।
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः[4] ॥ २५ ॥

वसिष्ठस्यार्षम् । इन्द्र उच्यत स च मध्यमस्थान । [अभि] अभ्युपगम-
श्र नैर्योग्यानम्वनपदाध्याहार कार्य । अभिगम्य त्वा त्वा हे शूर, शूर शवते-
र्गतिकर्मण[5] शवति गच्छति शत्रूनिति शूर, शत्रूणामभिभवित । नोनुम अत्यर्थं
स्तुम । अदुग्धाइव धनव. इत्यभिलाषातिरेक दर्शयति प्रस्नुतपीवरस्तन्यो
धेनवा यस्मात्मुवतया [यथा] वावश्यन्ते । तत्वीदृश ईशानमस्य ईश्वरमस्य
जगत जङ्गमस्य स्वर्दृशम् स्व शब्द सर्वपर्याय[6] सर्वस्य शुभाशुभस्य द्रष्टार
लोकपालत्वाद् ईशानम् ईश्वर हे इन्द्र तस्थुष स्थावरस्य । वयमप सर्वस्य

१ "उपावरोह जातवेद इति निवर्तमानमभि मन्त्रयते" इति आप० श्रौ० ५।१०।१२॥

'उपावरोह · इत्यारमनोऽरण्योरपावरोह मन्थनम्" इति । [सां श्रौ० २।१७।८] अत्र अजस 'इत्यस्य स्थाने 'यविष्ठ' इति पाठ ॥

२ निरु० ४।५॥ ३ तै० स० ६।२।५॥

४ ऋ० ७।३२।२२॥

५ निरु० ४।१३॥ ६ सर्वपर्यायत्वेन 'स्वर्' न प्रसिद्ध ।

जङ्गमस्य स्थावरस्य चेश्वर ? उच्यते—इन्द्रस्य हि रसानुप्रदान कर्म,[1] तदधीनत्वात् सर्वभूताना तस्मादसावेवमुच्यते इति ॥

—:०:—

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।
अश्वायन्तो मघवन् इन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे[2] ॥२६॥

तस्यैवार्षम् । [न] नेति प्रतिषेधार्थो निपातोऽस्तिक्रियामाक्षिपति, नास्ति त्वावान् त्वत्तुल्य, अन्यो दिव्य दिवि भवो द्युलोके त्वत्सदृशो नास्तीत्यर्थ । न पार्थिव नापि पार्थिव नापि पृथिव्या भव, पृथिव्यामपि त्वत्तुल्यो नास्तीत्यर्थ । न जात न जनिष्यते । कुत ? निरतिशयदानादिगुणयोगात्, यत एवमतो ब्रूम अश्वायन्त अश्वायन्त अश्वमात्मन इच्छन्त हे मघवन्, मघमिति धननामधेय, महतेर्दानकर्मण[3] भूम्नि चाय मतुप्प्रत्यय, त्रैलोक्यगतेन धनेन धनवान् । हे इन्द्र वाजिन वाजमन्न हविरुच्यते तेन तद्वन्त, सम्भृतहविष्का इत्यर्थ गव्यन्त गा च कामयमाना महती विभूतिमिच्छन्त इत्यभिप्राय । त्वा त्वा हवामहे आह्वयाम आह्वानेनात्र यागो लक्ष्यते, यजामह इत्यर्थ ॥

— ० —

उत नः प्रिय प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा ।
सरस्वती स्तोम्या भूत्[4] ॥२७॥

भारद्वाजस्यार्षम् । उत [उत] शब्दो वार्थे, स च समुच्चये द्रष्टव्य न अस्माक चेत्यर्थ । [प्रिया] प्रियासु निर्धारणसप्तम्येषा प्रियाणा सर्वासा देवताना मध्येऽस्माकमियमेव प्रियतमा, सप्तस्वसा सप्ताना लोकाना स्वसा सहभावात् । अथवा सप्ताना स्वराणा स्वसा सु असा असु क्षेपणे व्यापारयतीत्यर्थ । सुजुष्टा शोभनया परिचर्यया सेविता, शोभनैर्वा पुण्यकृद्भि

---

१ "अयास्य कर्म रसानुप्रदानम्" इति । निरु० ७।१०॥

२ ऋ० ७।३२।२३॥ ३ निरु० १।७॥ ४ ऋ० ६।६१।१०॥

सेविता, सरस्वती स्तोम्या स्तोतव्या भूत् भगवती सरस्वती सर्वदास्माभिस्स्तूयत इत्यर्थः ॥

— ० —

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।
जहि शत्रूँरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः[1] ॥२८॥

विश्वामित्रस्यार्षम् । इन्द्र उच्यते । प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रो मध्यमपुरुषयोगात् । सजोषा जुष प्रीतिसेवनयोः इत्यसुन्प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । सम्प्रीयमाणोऽस्मत्परिचर्ययेति शेषः । हे इन्द्र सगण मध्यमस्थाना मरुदादयः तैः सहित । मरुद्भिः मरुच्छब्देन सर्वा एव देवता उच्यन्ते ।[2] कुतः ? मध्यमस्थानानां मरुतां 'सगण' इत्येतेनैवाभिहितत्वात् । अथवा 'सगण' इत्युक्तेऽपि मरुतां पृथगुपादानं प्राधान्यस्यापनार्थम् । 'ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात'[3] इति यथा । प्राधान्यं च वृत्रवधादिसाहचर्ययोगात् । तथा च श्रूयते—मरुद्भिः सह सख्यं ते अस्तु[4] । तैः सह सोमं पिब, अयं खलु प्रियतमो हविर्भागः । वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य मेघस्य वा हन्ता । प्रत्यक्षवृत्तत्वात् मन्त्रस्य सजोषा सगणो वृत्रहा विद्वान् इत्येतेषामनामन्त्रितत्वादेकवाक्यताप्रसिद्ध्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । य एवंविधः स त्वं पिब इति सम्बन्धः । हे शूर विद्वान् जानन्, किं ? सर्वशब्दराशिं, अस्मद्भक्ततां वा, लोकपालत्वात् लोकवृत्तं वा, पीत्वा च सोमं वीर्यवृद्धः सन् जहि मारय शत्रून् मदोत्सेधयुक्तान् । [अप] अप इत्ययमुपसर्गो नुदस्व इत्यनेन सम्बध्यते । मृधः मृध इति संग्रामनाम[5] मृधं करोतीति णिच् ण्यन्तात् क्विपि णेरनिटि[6] [इति] णिलोपः मृधः संग्रामकारिणः प्रतियोधनसमर्थान् नुदस्व नुद प्रेरणे प्रेरय इतः स्थानादपसारयेत्यर्थः । अथ अनन्तरं दुष्टनिग्रहाद् अभयं सर्वप्रकारं कृणुहि कुरु, विश्वतः सर्वस्माद् भूतजातात् नः अस्माकम् । यतो लोकपालानामेतद् व्रतं दुष्टनिग्रहः शिष्टपरिपालनं चेति ॥

---

१ ऋ० ३।४७।२॥

२ तुलना कार्या—मरुद् व । तद्विषय—इन्द्र आदित्य रवि अग्नि वह्नि । वामनीय लिङ्गानुशासन पृष्ठ १६ प० ४ (गायकवाड़ संस्करणम्) ।

३ द्र० महाभाष्यप्रदीप [पस्पशाह्निके] ॥ ४ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

५ निघ० २।१७॥ ६ अष्टा० ६।४।५१॥

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।
सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं विपरेतन[1] ॥८९॥

सूर्या नाम ब्रह्मवादिनी, तस्या आर्षम् । वधूदर्शनार्थं समेतानाह—सुमङ्गलीः शोभनानि मङ्गलादीनि विवाहलक्षणानि यस्याः सा सुमङ्गलीः, छान्दसत्वात् "हल्ङ्या"[2] दिलोपाभावः । इयं वधूः इति साभिनयं दर्शयति । अचिरोढा स्त्री वधूरुच्यते । अतः इमां समेत पश्यत, दृष्ट्वा च सौभाग्य भगशब्देन श्रीरुच्यते[3] तद्वता सौभाग्यं श्रीमत्त्वं (?, श्रीमत्त्वं) अस्यै दत्त्वाय, क्त्वो यक्[4] इति यक्प्रत्ययश्छान्दसः[5] दत्त्वा अथ अनन्तरं अस्तम् अस्तमिति गृहनाम[6] गृहं विपरेतन विभिन्नपथा गच्छत । एतदुक्तं भवति—मनोहरवपुयुक्तामाभरण[लङ्कृत*] सर्वगात्रीं स्त्रियं दृष्ट्वा चक्षुषः फलमनुभूय दत्त्वा चाशिषमस्यै स्वं स्वं गृहं [प्रति गच्छत इत्येतदा*] शास्यते ॥

॥ इति वाररुचे निरुक्तसमुच्चये प्रथमः कल्पः ॥

—:o:—

---

१. ऋ० १०।८५।३३॥

२. अत्र निरुक्तसमुच्चयकृद् वररुचिः "केवलमामक०" [अ० ४।१।३०] इत्यादिना ङीप्प्रत्यय इति मन्यते, अत एव तत उत्तरस्य सोश्छान्दसत्वाल्लोपाभावं प्रतिजानीते ।

वस्तुतस्त्वत्र "छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ" [अष्टा० ५।२।१०९ वार्त्तिकम्] इत्यादिना मत्वर्थे ईप्रत्ययः, न ङीप् । अत एव सोर्लोपाभावः । एवं च छान्दसत्वात् लोपाभावप्रतिविधानं प्रौढिवादमात्रम् । यत्र तु 'केवलमामक' इत्यादिना ङीप् भवति, भवत्येव तत्र तस्य लोपः । यथा "सा नो अस्तु सुमङ्गली"[अथ० २।१६।२] इति ॥

३. श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भगशब्दः । द्र० काशिका ४।४।१३१॥

४. अष्टा० ७।१।४७॥

५. यगागमो भवति, न तु प्रत्ययः । अत्र कदाचित् पाठोऽशुद्धः सजात इति प्रतिभाति ॥

६. निघ० ३।४॥

७. अत्र [illegible]

॥ अथ द्वितीयः कल्पः ॥

पूर्वस्मिन् कल्पे प्रकीर्णरूपेण निर्वचनक्रम प्रदर्शित । इदानी "ज्ञात्वाऽनुष्ठानम्"[1] इत्युक्तत्वात् नित्यकर्मविहिता मन्त्रा व्याख्यायन्ते—

मित्रस्य चर्षणीधृत श्रवो देवस्य सानसिम् ।
सत्य चित्रश्रवस्तमम्[2] ॥३०॥

विश्वामित्रस्यार्षम । मित्रो मध्यमस्थानदेवतासु[3] पठितत्वात् मध्यमस्थानत्वेन निरुक्त[4] । द्युस्थानेऽपि मित्रोऽस्ति[5] स इह निरुच्यते । प्रथम तावदय यजुश्शाखानुरोधेन[6] व्याख्यायते ।

मित्रस्य [मात्वा] निर्माय [उदयेन] कृत्स्न जगत् त्रायत इति मित्र, जगत्त्रयत्राणदक्षो ह्यसावुदेति । इह देवतातत्त्व प्रति बहु विश्राम्यति भेद । केचिदाहु[*]—पुरुषविध देवताया । कुत ? बाहुमुष्ट्याद श्रूयमाणत्वाद् अदनादिक्रियायोगाच्च । अपरे पुन —अपुरुषप्रकार मन्यन्त । कुत ? प्रत्यक्षभूतेष्वग्न्यादिषु तस्यानुपलभ्यमानत्वात, वस्तुसत्वमात्रमेव इति । उभयप्रकारमित्यन्ये—उभयथा मन्त्रषु श्रूयमाणत्वात् । पुरुषविधत्वेन केषु-

१ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

२ तै० सं० ३।४।११॥ पाठभेदेन ऋ० ३।५९।६॥

३ निघ० ५।४॥ ४ निरुक्तवृत्ता यास्केनापि ... । द्र० निरु० १०।२१॥

५ यास्केन द्युस्थानदेवतासु मित्रो न समाम्नात । अत्र वृत्तिकृत कोऽभिप्राय इति न विद्म । कदाचिद् येषाचार्येषु स्थानेऽपि समाम्नात स्यात् ॥

६. तैत्तिरीयशाखानुरोधेन इत्यर्थ । एतेन ग्रन्थकृत् तैत्तिरीय स्यादिति सम्भाव्यते अत एव तैत्तिरीयशाखा प्रायेण उद्धरति । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यव्याख्याताऽपि कश्चिद् वररुचि श्रूयते (द्र० स० व्या० शास्त्र का इतिहास भाग २, पृष्ठ ३१२) स एवायमिति सम्भाव्यते ।

* अत्र 'अथाकारचिन्तन देवतानाम्' इत्यादिनिरुक्तप्रकरणम् [७।६,७] अनुसधेयम् ॥

चिन्मन्त्रेषु श्रूयते—ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू[1] इति। केषुचिद् वस्तु-मात्रेण—अगन्म ज्योतिरुत्तमम्[2] [इति] । सर्वथा मन्त्राक्षरव्यतिरक्त देवताया: प्रमाण नास्ति इति सिद्धान्त.[3] । मित्रशब्दप्रसङ्गेन देवतास्वरूपमपि मनाग्युक्तमलमिति प्रसङ्गेन। प्रकृतमभिधीयते। निर्वचनानन्तरम्—समिन्वानो द्रवतीति वा[4] [इति]। डुमिञ् क्षेपणे द्रु गतावित्येतयोर्धात्वोरेतद्रूपम्। सम्यक् प्रक्षिपन् सर्वत्र स्वज्योतिः द्रवयति अन्तरिक्षमिति मित्र.। मेदयतेर्वा क्त्रन्प्रत्ययः, तस्य सर्वमसावुदकेन स्नेहयति। तथाहि—ते यदाऽमुतोर्वाञ्च पर्यावर्तन्ते सहस्थानादुदकस्यादित्यादय घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते[5] इति निरुक्तवचनम्। मित्रस्य भगवत आदित्यस्य चर्षणीधृत चर्षणयो मनुष्या, चायतेर्द्धपतेश्च चायतिः पश्यतिकर्मा, ऋषतिर्गतिकर्मा। पश्यन्ति हि ते सर्वमप्यागमेन, गच्छन्ति पटुसाध्यमुपायेन। प्रदर्शनार्थमिद चर्षणीग्रहणम्, चर्षणीप्रभृतीना भूतजाताना वृष्टिप्रदानादिना धारयितुः श्रव श्रवशब्देन तेजश्चान्न च यशश्चोच्यते। तथा च प्रकरणश एव निर्वक्तव्याः इति भाष्यकारवचनम्। श्रूयते वेदशिरसि, आश्रीयते वा योगि[भि]रिति श्रव शब्देनादित्यमण्डलमुच्यते। देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य स्तोतॄणामभिलषितार्थप्रदस्य, दीप्यमानस्य वा भुवनविभूत्यं द्युस्थानस्य वा, सानसि मण्डलविशेषणमेतत्। 'वन षण सम्भक्तौ' इत्यसिन्प्रत्ययान्तम्यैतद्रूप सानसि। छान्दसत्वादमो लुगभाव। सानसि समवनीय सर्वभूतानाम् तथा च श्रूयते—उद्यन्त वा एतं सर्वा प्रजा अपि नन्दतीति सत्य बत तमतीति[7]। सत्यम् सर्वदा गमनस्वभावम्। तथा चाहु. पौराणिका—"आदित्य सर्वदा ·· ······तीति[8]" । तथा च श्रूयते—"न तिष्ठति न निमिषन्त्येते देवा[नां स्पश इह ये चरन्ति[9]]" इति। स्पश इति देवदूता आदित्यादय उच्यन्ते,

---

१. ऋ० ६।४७।८॥ २. ऋ० १।५०।१०॥

३. तुलना—'सर्वथाभिधानव्यतिरेकेण देवताया सद्भावे रूपविशेषे च मन्त्रशब्द एव प्रमाणमिति सर्वथाप्यविरोध' इति स्कन्दस्वामी। निरु० टी० भा० ३ पृ० ४६। अयमेव पक्ष स्कन्दस्वामिना ७।५ (पृ० ३६) व्याख्यानेऽप्युपस्थापित। मीमांसायाम् (९।१।९ सूत्रे) अपि शबरस्वामिना मन्त्रमयी शाब्दैव देवता स्वीक्रियते न विग्रहवती।

४. निरु० १०।२१॥ ५. निरु० ७।२४॥ ६. निरु० १३।१२॥

७. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

८. अनुपलब्धमूलमिदम् ९. ऋ० १०।१०।८

पश्यन्ति ते सर्वप्राणिना चेष्टितं शुभमशुभ वा साक्षिभूतत्वात् । तथा च श्रूयते—"पिता कुटस्य चर्षणिः"[1] इति । अस्य विवरणम्—पिता कुटस्य कर्मण· चायितादित्य.[2] इति । अथवा सत्य सत्सु विद्यमानेषु स्तम्भकुम्भादिषु तायते,[3] तेषा प्रकाशकमित्यर्थ. **चित्रश्रवस्तमम्** चित्र चायनीय दर्शनीय-मित्यर्थ, श्रवस्तेजो येषा ते चित्रश्रवसोऽन्यादय., तेषामतिशयेनोत्कृष्ट चित्रश्रवस्तमम् । तथा चोक्तम् "आदित्यस्तेजसां दिवि"[4] इति । साकाङ्-क्षत्वाद् वन्दामह इति वाक्यशेष ।

"श्रवो देवस्य सानसि द्युम्नम्"[5] इति दाशतयीषु[6] पाठः । तथा सति [श्रवः] श्रवते रक्षणार्थस्यासुन्प्रत्ययान्त, श्रव· पालयिता । द्युम्नशब्देन यशोऽन्न वाभिधीयते, द्योतयतीति द्युम्नमुपाय वितते द्वय इयस्तत् (?) द्योतयति यश साधनत्वाद् यश उच्यते । अत्ति च भौम रसम् । एवमु-भयथा मन्त्रो निरुक्त ।

—:०:—

मि॒त्रो जना॑न् यातयति प्रजा॒नन् मि॒त्रो दा॑धार पृथि॒वीमु॒त द्याम् ।
मि॒त्र. कृ॒ष्टीरनि॑मिषा॒भि च॑ष्टे स॒त्याय॑ ह॒व्यं घृ॒तव॑द् विधेम[7] ॥३१॥

विश्वामित्रस्यार्षम् । मित्रः निरुक्तः, आदित्य.[8] जनान् जायन्त इति जनाः प्राणिन उच्यन्ते, सर्वप्राणिन यातयति प्रयत्नेन चेष्टयति प्रजानन् किं ? यस्य यत् गर्भाधानादिविहित तदिति शेष. । तथा च स्मर्यते—

---

१. ऋ० १।४६।४

२. निरु० ५।२४॥

३. द्रष्टव्यमग्रे एतन्निगममन्त्रस्य व्याख्याने सत्यपदविवरणम् ।

४. मनु० ८।८२ श्लोकोऽयं प्रक्षिप्तत्वेनापलभ्यमाने श्लोके ॥

५. ऋ० ३।५६।६॥

६. दश मण्डला (मण्डलरूपा) अस्या इति दशतयी, दशतय्येव दाशतयी—ऋक्-संहिता । अत्र 'दाशतयीषु' इति बहुवचननिर्देशात् 'सर्वासु-ऋक्शाखासु' इति गम्यते ॥

७. तै० स० ३।४।११॥ पाठभेदेन ऋ० ३।५९।१॥

८. अत्र मन्त्रो निरुक्त [१०।२२] मध्यमस्थानदेवतापरो व्याख्यात. ॥

पञ्चैतानि [हि] सृज्यन्त गर्भस्थस्यैव देहिनः ।
आयु: कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च॥

इति । तदनुरूप व्यापारयति इत्यर्थः । अथवा यातयति गमयति प्राणिनः कृष्यादिकं मघ प्रजानन् जन जनने इत्येतस्य, [प्रकर्षेण जा]यमानः उद्यन्नुद[य] गिरेरित्यर्थः । तथा च श्रूयते—उद्यन् खलु वा आदित्य.'... [मित्र] मित्र एव वृष्टिप्रदानादिना दाधार धारयति पृथवीम् पृथिवीशब्देन तद्गत भूतजातम् उच्यते । पृथिव्याधारभूत भूतग्रामम् [उत] उतशब्दोऽप्यर्थे द्याशब्दात्परो द्रष्टव्यः । द्याम् द्यामपि दिव चेत्यर्थ । किं च मित्रः कृष्टी', कृष्टस्य इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति[3] इति । कथ ? बहुमानात् दृष्टादृष्टार्थेन कर्मणा तद्वन्तो मनुष्या अनिमिषा तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुक्[4] इत्याकारः अनिमिषेण । केन ? सामर्थ्याद् दिव्येन चक्षुषा, अनिमिषा देवा इति प्रसिद्धौ । तथा च श्रूयते – "न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते"[5] इति । अभिचष्टे पश्यतिकर्मायम्, आभि[मु]ख्येन पश्यति लोकपालत्वात् पुण्यपापकर्मणि च वर्तमानान् । साकाङ्क्षत्वाद् यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । य एवविध तस्मै मिनाय, सत्याय सत्यभूताय हव्यं हविश्चर्वादि घृतवत् घृतेन च युक्त विधेम विदधतिर्दानकर्मा ददाम । त्वत्पर्यासक्तमनसो वयमिति वाक्यशेष ।

"ब्रुवाण "[6] इति पाठे ब्रुवाणशब्दो यजमान.[7] (?, ह्यादित्यवचन) प्राणरूपत्वात् । तथा च श्रूयते—"तस्मादेन प्राण इत्याचक्षते"[8] [इति] ॥

—:o:—

१. चाण० नी० ४।१। तत्र पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्व्यत्यासो वर्तते ॥

२ अनुपलब्धमूलमिदम् । ऐतरेयब्राह्मणे [५।३१] तु 'उद्यन् खलु वा आदित्य सर्वाणि भूतानि प्रणयति' इत्येव पाठ उपलभ्यते । अथर्ववेदे [१३।३।१३] तु 'स मित्रो भवति प्रारदयन्' इति पठ्यते । ३. निरु० १०।२२॥

४. अष्टा० ७।१।३९॥ ५. ऋ० १०।१०।८॥

६. ऋग्वेदे [३।५९।१] "प्रजानन्" इत्यस्य स्थाने 'ब्रुवाण', 'सत्याय' स्थाने 'मित्राय', 'विधेम' इत्यस्य स्थाने 'जुहोत' इति पाठ ।

७. निरुक्ते [१०।२२] तु " प्रब्रुवाण शब्दं कुर्वन्" इत्येव व्याख्यात ।

८. ऐ० ब्रा० ५।३१ । तुलनीयम्—आदित्यो ह वै प्राण । प्रश्नो० १।५॥

प्र स मित्र मर्त्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्यः शिक्षति व्रतेन ।
न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्नोत्यन्तितो न दूरात्[1] ॥३२॥

विश्वामित्रस्यैवार्षम् । प्र प्रशब्द 'अस्तु' इत्याख्यातेन सम्बध्यते । हे मित्र मर्त मर्त इति मनुष्यनाम[2] मरणधर्मत्वात् म्रियते ह्यसौ यदा कदाचित् । तथा ह्याप्तवचनम्—जातस्य हि मरणं ध्रुवम्[3] । अस्तु प्रास्तु प्रकर्षेणास्तु भवतु, भृश प्रयस्वान् प्रय इत्यन्ननाम[4], तदस्यास्तीति तद्वत्, भूम्नि चाय मतुप्प्रत्यय बह्वन्नो भवतु । बह्वन्नो हि लोके नितरा विराजते । तथा च श्रूयते—तस्मादयस्यैवेह भूयिष्ठमन्न भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजते[5] इति । कोऽसौ? यजमान श्रद्दधानः ते तुभ्य आदित्य अदिते पुत्र शिक्षति शिक्षति चेद् दानकर्मा:[6] ददाति व्रतेन व्रतमिति कर्मनाम[7] कर्मणा यागाख्येन, किं ? सामर्थ्याद् हविश्चर्वादि । न केवलमन्नवानेव सम्भवति, [किं तर्हि] न हन्यते मृत्युनापि पुरा शतसंवत्सरलक्षणादायुष न जीयते ज्या वयोहानौ नापि हीयते दुःखादिभि. । अथवा जि जये इत्यस्यैतद्रूपम् न जीयते शत्रुभिः । त्वा ऊत इत्यवते रक्षणार्थस्यैतद् रूपम्, त्वया रक्षितोऽनुगृहीत इत्यर्थ. । [न] न इत्येष निपातोऽश्नोतीत्याख्यातेन सम्बध्यते । एनम् त्वदाराधनतत्परम् अहं [अंह]श्शब्दो हन्तेर्निरूढोपधो विपरीताक्षरोऽसुन्प्रत्ययान्तो निरुक्त.[8] पापपर्याय । हन्ति ह्येतत्कर्तारं यदा कदाचित् । तथा च स्मरणम्—

अधर्मेणैधते तावत् ततो भद्राणि पश्यति ।
तत सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥[9]

इति । त्रिप्रकारमपि पाप अश्नोति नञाऽत्र सबन्ध । नाश्नोतीति नाश्नुते न बाधते इत्यर्थं । अन्तित दूरप्रतियोगित्वादन्तिशब्द समीपवचन, न दूरात् नापि दूरात् पूर्वजन्मनश्च । पञ्चम्येकवचनमेतत् सप्तम्येकवचनस्थाने द्रष्ट-

१ तै० सं० ३।४।११॥ ऋ० ३।५९।२॥ २ निघ० २।३॥
३ गीता २।२७॥
४. निघ० २।७॥ तत्र 'श्रव' इति पाठान्तरमप्यस्ति ।
५. ऐ० ब्रा० १।५॥ ६ निघ० ३।२०॥
७ निरु० २।१३॥
८ अत्र निरुक्तम्—अहृतिरुपाहरुपांहृनश हन्तेर्निरूढोपधाद् विपरीताद् इति । निरु० ४।२५॥ ९ मनु० ४।१७४॥

द्रष्टव्यम्—इह जन्मनि पूर्वजन्मनि च, कृतमिति वाक्यशेषोऽध्याहार्यः । एतदुक्तं भवति—'परिदृढभक्तिपुरःसरं भगवन्तं भक्तवत्सलमादित्यं परिचरत सर्वा सम्पदो भवन्तु' इत्यभिप्रायः ।

— ० —

आ स॒त्येन॒ रज॑सा॒ वर्त॑मानो निवे॒शय॑न्न॒मृतं॒ मर्त्यं॑ च ।
हि॒र॒ण्यये॑न सवि॒ता रथे॒ना दे॒वो या॑ति॒ भुव॑ना वि॒पश्य॑न्[1] ॥३३॥

उद्यन्नादित्यः सवितृशब्देनोच्यते[2] [आ] आकारो वर्तमान इत्यनेन सम्बध्यते । सत्येन सत्सु विद्यमानेषु स्तम्भकुम्भादिभावेषु तायमानेन[3] । "कृष्णेन" इति दाशतयीष्वाह[4] । तथा सति कृष्णं कर्पतर्नाशार्थस्य, तमआदेर्नाशयिता, रजसा रजःशब्देन तेजश्चोदकं च लोकश्च शोणितं चाहश्चोच्यते[5] । इह प्रकरणवशात् तेजोऽभिधीयते । वर्तमानः आडोऽन [सवन्ध] आवर्तमानः परिभ्रमन् नेमिधर्मेण निवेशयन् प्रवेशयन् कुर्वन्नित्यर्थः अमृतम् अन्नं जीवनमित्यर्थः मर्त्यं च मरणं च, त्वदायत्तं हि जीवनं मरणं च, कालस्य हेतुभूतत्वात्—कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः[6] । अथवा निवेशयन् अमृतं द्वितीयैकवचनं चैतद् बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् अमृतान् अमरणधर्मणो देवान्, एवमेनत् मर्त्यं च मरणधर्मणो मनुष्यान्, देवलोकं मनुष्यलोकं चेत्यर्थः । स ह्यात्मीयेन तेजसा सर्वं व्यापारयति । अतश्च हिरण्ययेन हिरण्मयेन [सविता] सर्वस्य कर्मणः प्रसविता अभ्यनुज्ञाता रथेन आ देवो याति आयाति देवो दानादिगुणयुक्तः भुवना विपश्यन् [भुवना] "शेश्छन्दसि बहुलम्"[7] इति शिलोपः भुवनानि भूतजातानि साक्षिरूपेण स्थितः सन्नित्यर्थः ॥

---

१ तै० सं० ३।४।११॥ पाठभेदेन ऋ० १।३५।२॥

२ सवर्तयंस्तमः सूर्यादुषसं च प्रवर्तयन् । दिवाकरः प्रसौत्येवं सविता तेन कर्मणा ॥ इति बृहद्देवताकारः । बृ० दे० २।६३॥

३ द्रष्टव्यं पूर्वं त्रिंशत्तमम न्त्रव्याख्याने सत्यपदविवरणम् ।

४ ऋ० १।३५।२॥

५ अत्र निरुक्तम्—रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते । लोका रजांस्युच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्येते इति । निरु० ४।१९॥

६ तुलना—म० भा० आदि० १।२४८॥ ७ पा० ६।१।७०॥

उद्वय तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।
दुव देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्[1] ॥३४॥

प्रस्कण्वस्यार्षम् । एतेन द्विप्रकार ज्योतिरादित्याख्य वाह्यमभ्यन्तर चाभिधीयते । [उद्] उदित्ययमुपसर्गोऽन्तर्भूतक्रियावचनो द्रष्टव्य, उदितमित्यर्थं । वय दा[तार] तमस अन्धकारस्य परि वर्जनार्थं । एतदुक्त भवति—तमोपनयनार्थं वहुलतम पङ्क विदार्य पद्ममिवोत्थितमित्यर्थं । ज्योति द्युतेरादिवर्णव्यापत्त्या क्तिन्प्रत्यान्तस्य ज्योतिश्शब्दो निरुक्त[2]। ज्योति दीप्ति मण्डल प्रत्यक्षगोचर पश्यन्त प्रणमन्त परिदृढभक्तिपुरःसरमाराधयन्त इत्यर्थं । उत्तरम् उत्तरमुत्तारणहेतु प्राणिना सुप्ताना मृत्कल्पानाम् । एकवाक्यता सपादनार्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । यदेवविध मण्डल करामलकरूप तत्रस्थ देवम् दानादिगुणयुक्तमागमगम्य निर्वाण देवत्रा देवन्तदेवानामपि त्रातर निरतिशयसामर्थ्ययोगेन सूर्यम् सर्तारमन्तरिक्षे सर्वदा धारयितार वा प्राणिना प्राणरूपत्वात् । तथा च—आदित्यो [ह] वै बाह्य प्राण[3] इत्युपनिषत्सु गीयते । अगन्म गतवन्त प्रायेण च गमिष्याम इत्यभिप्राय । ज्योति ज्योतिर्मय [उत्तमम्] उत्कृष्ट पर पुरुषम् । एतदुक्त भवति—अनेकजन्माभ्यासबलेन सर्वोपनिषत्सु गीयमान प्रत्यक्षपरोक्षरूप भगवन्तमादित्य वेद्य[4] सुखिनो भविष्याम इति ॥

—०—

१ तै० म० ४।१।७॥ पाठभेदेन ऋ० १।५०।१०॥

२ अत्र निरुक्तम—'अथाप्यादिविपर्ययो भवति । ज्योति घन बिन्दु वाट्य इति'। २।१॥ अत्र स्कन्दस्वामिनिर्दिष्ट पाठ— अथाप्यादिव्यापत्तिर्भवति……" इत्यादि पुनरुक्तापमय पाठ उत्तरत्र अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति' इत्यत्र व्यापत्तिशब्दस्य सवप्रयेपूपलम्भात निरुक्तसमुच्चयकारस्याप्यत्र द्युतेरादिवर्णव्यापत्त्या……' इति व्यापत्तिशब्दस्यैव प्रयोगाच्च ॥ यद्यपि दुर्गटीकायां अनीवग्रहण 'विपर्यय' शब्द एवोपलभ्यते, पर न स दुर्गस्वीकृत पाठ इति प्रतीयते। यतो हि तद्व्याख्याने 'द्युत दीप्तावित्यादिव्यापत्त्या ज्योति' इति व्यापत्तिशब्द एव पठ्यते ॥

वैयाकरणास्तु 'द्युतेरिसन्नादेश्च ज' [प० उणा० २।११०] इत्येव विदधति ॥

३ प्रश्नो० ३।८॥

४. विनापि समास स्यात्, अर्थान्तरत्वाद् । यथा—गुप्यावधू गृह्य करेण भानु'

उदु॒ त्यं जा॒तवे॑दसं दे॒वं व॑हन्ति के॒तवः॑ ।
दृ॒शे विश्वा॑य॒ सूर्य॑म्[1] ॥३५॥

प्रस्कण्वस्यार्षम् । उद् इत्ययमुपसर्गो वहन्तीत्याख्यातेन संबध्यते । [उ] उकारः पदपूरणः, विग्रहादीनामर्थानामसम्भवात् । त्यम् तच्छब्दसमानार्थस्त्यच्छब्दः । त्यच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । य मुनिजनविद्याधरादयो नमन्ति तमिति सम्बन्धः । जातवेदसम् जाते भूतजाते विद्यतेऽस्तीति जातवेदा आत्मरूपत्वात् । तथा च श्रूयते—'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च'[2] ॥ जातवेदसं सर्वप्राणिहृदयकोशगुहाशय देवम् दानादिगुणयुक्तं वहन्ति उदोऽत्र सम्बन्धः उद्वहन्ति उद्गमयन्ति व्यापारयन्ति इत्यर्थः । केतवः रश्मयः सहस्रसंख्यानाः[3] । अथवा केतवः रश्मिना नाशयितारः कस्य ? तमसो, रक्षसश्चैनसश्च । केतवः एनं किमर्थं ? दृशे, दृशे विख्ये च[4] इति तुमर्थे निपात्यते, द्रष्टुं दर्शनाय, कस्य ? विश्वाय विश्वस्य, विश्वशब्दः सर्वपर्यायः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तथैकवचनं बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, सर्वेषां भूतानामिति वाक्यशेषः । तथाहि यास्कस्य निरुक्तभाष्यकारस्य वचनम् सर्वेषां भूतानां दर्शनायेति[5] इति । सूर्यम् सरणधर्माणमादित्य, स हि सर्वदा सरत्नेव न क्वचिदवतिष्ठने भूतजाताना विभूत्यै ॥

—:o:—

चि॒त्रं दे॒वाना॒मुद॑गा॒दनी॑कं॒ चक्षु॑र्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्या॒ग्नेः ।
आप्रा॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्ष॒ꣳ सूर्य॑ आ॒त्मा जग॑तस्त॒स्थुष॑श्च[6] ॥३६॥

कुत्सस्यार्षम् । चित्रम् चित्ररूपं देवानाम् अग्न्यादीनां दीप्तिमतां मध्ये ।

इति जाम्बवतीविजये पाणिनि. । आज्येनाक्षिणी आज्य इत्याश्वलायन (द्र० 'आज्येनाक्षिणी आज्य—इत्यसमासेऽपि ल्यप् प्रयुक्तः' तन्त्रावा० (१।३।८ पृष्ठ २५६ पूना) । अर्च्यं देवान् गतः' इति काशिकाकारोद्धृतः पाठ (७।१।३८) ।

१. तै० स० १।२।८॥ ऋ० १।५०।१॥ २. ऋ० १।११५।१॥
३. द्र० ऋ० ६।४७।१८; जै० उ० ब्रा० १।४४।५॥ ४. पा० ३।४।११॥
५. निरु० १२।१५॥ ६. तै० स० १।४।४३॥ ऋ० १।११५।१॥

तथा ह्युक्तम्—"आदित्यस्तेजसा दिवि"[1] इति। अथवा चायनीयं देवानां पूजनीयम् उदगात् उदगमत्, तदिदं ज्योतिः आदित्याख्यं अनीकम् अनीकशब्देन सेनाऽभिधीयते सेनारूपं प्रतिबन्धिभूतानां देवद्विषामपनेतृणाम्। अथवा अनीकमनन्तप्राणरूपमित्यर्थः। चक्षुः चक्षुश्शब्दं चष्टे पश्यतिकर्मणः, चक्षुः कस्य ? मित्रस्य वरुणस्याग्ने च। तथा च श्रूयते—"असौ वादित्यो देवानां चक्षुः"[2] इति। सर्वेषां देवानां चक्षुः किं पुनर्मनुष्यादीनाम्। उदयानन्तरमेव आप्राः प्रा पूरणे आभिमुख्येन पूरयतीति, किं ? द्यावापृथिवी दिवं [पृथिवीं] च अन्तरिक्षं च। केन ? महत्त्वेन स्वेन महत्त्वेन तत्क्षणमेव त्रैलोक्यं प्रकाशयतीत्यर्थः। अन्तर्हितप्रकाशनं हि भगवत आदित्य[स्य] कर्म। तथा चोक्तं भाष्यकारेण—"यच्च किञ्चित् प्रवल्हितमादित्यकर्मैव तत्"[3] इति। किं च सूर्यं आत्मा अत्तेर्धातोरात्मशब्दो निरुक्तः[4]। अत्ति ह्यसौ सर्वाणि भूतानि अनुप्रविश्य चतुर्विधमाहारम्। [तथा] च गीयते—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्॥[5]

इति। कस्य ? जगतः जङ्गमस्य मनुष्यादेः तस्थुषश्च स्थावरस्य वृक्षादेः। द्विविधं खलु भूतजातमिहावस्थितं जङ्गमं च स्थावरं च। तस्य सर्वस्य [अ]यमेवात्मरूपेण स्थित इति॥

—:o:—

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत्।
पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम्[6] ॥३७॥

वसिष्ठस्यार्षम्। आदित्यो[7] देवता। [तत्] तच्छब्देन जगद्व्यापारकारणमादित्याख्यं ज्योतिरभिधीयतेऽविनाशि वेदविद्भिरभिवाद्यमानं तत्

१ मनु० ८।८२ इतोऽग्रे प्रक्षिप्ते श्लोके॥
२. अनुपलब्धमूलमिदम्॥ ३. निरु० ७।११॥
४. अततं वर्दविदात्मशब्दो निरुक्तो यास्केन। द्र० निरु० ३।१५॥
५. गीता १५।१४॥ ६. ऋ० ७।६६।१६।
७. कात्यायनस्तु सूर्यदेवत्यामाह—"...... तिस्र सौर्य" इति [ऋ० सर्वा० ७।६६]॥

चक्षु चष्टे इति पश्यतिकर्मा, पश्यति ह्यसावध्यक्षभूतो भगवानादित्य प्राणिना चेष्टित शुभमशुभ वा । अथवा चक्षुर्दर्शन, कस्य ? देवानाम् । तथा च श्रूयते—"असौ वादित्यो देवाना चक्षु"[1] इति । देवहितम् देवाना दानादिगुणयुक्तानामग्न्यादीना हितम्, आदित्यो ह्युदयास्तमयाभ्यामग्निहोत्रहविप्रदानार्थमहोरात्रविभाग सम्पादयति, तस्माद्धितमुच्यते । देवैर्वा निहित लोकरक्षणार्थं दवहितम् । अथवा देवादयो दानशीलानुष्ठायिन तेषामात्मसायुज्यसपादने हित श्रेयस्करम्, तत्र प्रविष्टाना नित्यानन्दत्वात् । "पुरस्तात" इति शाखान्तरम्[2] । पूर्वस्या दिशि शुक्रम्, "शुक्र शोचतेर्दीप्तिकर्मण"[3] । शुग दीप्ति, सा यस्यास्तीति मत्वर्थीयो रप्रत्यय, मधुर इति यथा । शुक्रमतितेजस्वितया विराजमानमित्यर्थ । उच्चरत उद्यन् उन्मुखमयूख ज्योतिरादित्याख्य पश्येम । कियन्त काल ? शरद शतम् शरच्छब्द: सवत्सरपर्याय, सवत्सरशतम् । अथवा शरच्छब्देन ऋतुरभिधीयते न सवत्सर । शरदि हि व्याधिबहुलत्वा[त्त]द्दुर्दर्शमिति विशेषण प्रार्थ्यते । श्रृणातीति शरत [तथा च] श्रूयते—"शरद वाऽस्या काल सा ते यावा एष हिनस्ति यऽहिनस्ति"[4] । जीवेम शरद शतम् जीवन्नेव पश्यतीति पौनरुक्त्यप्रसगो जात । अतस्तत्परिहारार्थमेव याजनीयम्—पश्यतिक्रियया दर्शनमात्रमभिहित, जीवेम इत्यनेन सर्वसम्पदगत जीवनमाशास्यते, न प्राणधारणमात्रम् । एतदुक्त भवति—देवमनुष्यादिसुखसाधनभूतमादित्याख्य ज्योति पश्यन्त सर्वाभि सपद्भि सगत्य सुख जीवमे ति मन्त्रशेषो व्याख्यात ॥

—१०१—

इम मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय ।
त्वामवस्युराचके[5] ॥३८॥

शुन शेपो यूपे नियुक्तो वरुण प्रार्थयते[6] । प्रत्यक्षकृतोऽय मन्त्र । इमम् अश्रान्त मे मम मत्सवन्धिन मत्प्रयुक्तमित्यर्थ । वरुण परितस्तेजसा सर्वस्य जगत प्रकाशयित श्रुधि शृण हवम् स्तोममृड्मयमेकत्रिशतसख्याप्रयुक्तम् ।

---

१ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥ २ माध्य० यजु० ३६।२४॥
३ निरु० ८।१०। तत्र 'ज्वलतिकर्मण' इति पाठ ॥
४ अनुपलब्धमूलमिदम् । अत्र पाठोऽत्यन्तं भ्रष्ट ।
५. ऋ० १।२५।१९॥ तै० स० २।१।११॥ ६. ए० ब्रा० ७।१६॥

तथा हि हरिश्चन्द्रस्याख्याने श्रूयते—स वरुण तुष्टावात उत्तराभिरेकत्रिंशता[1] इति। श्रुत्वा च स्तोम मतानुग्राहकतया अद्य अस्मिन्नहनि च चशब्दः समुच्चयार्थं श्वश्च प्रदर्शनार्थमिद सर्वेष्वप्यह सु इत्यर्थ.। मृळय, मृड सुखने, सुखय सुख कुरु। त्वाम् निग्रहनुग्रहसमर्थम् अवस्यु अवते रक्षणायस्य वा तर्पणार्थस्य वाऽसुन्प्रत्ययान्तस्य 'अव' इति रूपम्, 'सुप आत्मन[2] इच्छतीति अवस्यु क्यच्प्रत्यय·, "क्याच्छन्दसि[3]" इत्युप्रत्यय, अवस्यु पालनकाम तर्पणकामो वा। अहमासन्नमृत्युरिवास्थित आचके याच्ञाकर्मोऽयम्, आभिमुख्येन याचे। याचेर्द्विकर्मकत्वात्[4] प्रकरणान्विन कर्मपदमध्याहार्यम्। आयुष्कामो हि शुनःशेपः प्रजापतिप्रमुखान् देवास्तुष्टाव। अत आयुर्याचे त्वामित्यर्थं 'यतस्त्व पापकर्मणो निग्रहे युक्त। तथाहि श्रूयत—अनृत वै क्रियमाण वरुणोऽमु गृह्णाति[5] इति। तस्मादिह दुश्चरिताद्वा पूर्वजन्मदुश्चरिताद्वाऽहमिमामवस्था प्राप्तो यथाऽह क्षपितकल्मपो दीर्घायुश्च स्याम्, तथा त्वया सम्पादनीय इति॥

—:o.—

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः।
अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः[1] ॥३९॥

शुन शेपो वरुणमाह। [तत्] तच्छब्देन बुद्धौ विपरिवर्तमानभिलषितमायुरभिधीयते। आयुः [त्वा] त्वा [यामि] याचे। अथवा तत्वेति तनु विस्तारे इत्यस्य क्त्वाप्रत्ययान्तस्य 'उदितो वा'[2] इतीड्विकल्प एतद् रूपम्[8],

१ ऐ० ब्रा० ७।१६॥ तत्र 'वरुण राजानमुपससार' इति पाठ॥

२ अ० ३।१।८॥ ३ अ० ३।२।१७०॥

४ 'दुहियाचिरुधिपृच्छि' इत्यादिषु [महाभाष्य अ० १।४।५१] परिगणितत्वात्॥

५ अनुपलब्धमूलमिदम्॥ ६ ऋ० १।२४।११॥ तै० स० २।१।११।

७ अ० ७।२।५६॥

८ तुलनीया स्कन्दनिरुक्तटीका—तत एतदन्यथा व्याख्यायते। ततवा······ तन्नित्वा गच्छामीत्यर्थ.······तत्वा इत्येतत् तनु विस्तारे इत्यस्य क्त्वाप्रत्यय रूपम्'' ' इत्यादि। निरुक्त २।१॥ भा० २ पृ० ११॥ निरुक्तटीकाकारोऽप्येवमेवाह।

तत्वा तनित्वा परिचर्यया याचे । परिचर्ययाऽभीष्टा देवताभिलषितमर्थं ददाति । ब्रह्मणा परिवृद्धेन एकत्रिंशत्सङ्ख्यायुक्तेन[1] स्तोत्रेण[2] वन्दमानः स्तुवन् स्तुतिप्रवृत्तत्वाद् याच्ञाया तदाशास्ते कामयते । अयमपि यजमानः हरिश्चन्द्राख्यो महोदरव्याधिना ग्रस्तः । तथा हि हरिश्चन्द्रोपाख्याने श्रूयते—'अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह तस्य महोदरं जज्ञे'[3] इति । हविर्भिः अस्म दिभिः (?, अस्मादिभिः) । अतो भगवन् अहेळमानः हेळतिः क्रुध्यतिकर्मा, अक्रुध्यन् कुतः ? सर्वो हि [लो]को बहुभिर्याच्यमानः क्रुध्यति । हे वरुण इह इति कालः प्रतिनिर्दिश्यते, एतस्मिन् काले बोधि बुध्यस्व विज्ञापनमिति शेषः । बुध्वा च भक्तवत्सलतया उरुशंस उर्विति बहुनाम[4] शंस स्तुतौ बहुस्तुतः, बहुभियजमानैः स्तूयमानः । किञ्चिदर्थं कामयमान एव स्तौति । मा मेति प्रतिषेधार्थो निपातः[5] प्रमोषीरित्याख्यातेन सम्बध्यते । [नः] 'अस्मदो द्वयोश्च'[6] इति द्वयोर्बहुवचनम्, आवयोः, मम हरिश्चन्द्रस्य च आयुः जीवितं मा प्रमोषीः मापहार्षीः । त्वत्प्रसादादहमपि हरिश्चन्द्रोऽपि नीरोगौ दीर्घायुषौ भूयास्वेत्यभिप्रायः ॥

—:०:—

एवं व्याख्याने पदपाठे भेदो भवति । 'तत् । त्वा' इति द्वे पदे चकार शाकल्यः । क्त्वाप्रत्यये 'तत्वा' इत्येकं पदम् । अपरं च यदा द्वे पदे तदा संहितायां 'त्वा' द्वे तकारे भवतः । एकपदे 'अनचि च' [अ० ८।४।४७] इति द्विर्वचनं 'सर्वत्र शाकल्यस्य' [अ० ८।४।५१] इति प्रतिषिध्यते शाकल्यमते । तथा सति कदाचिदेकतकारं स्यात् कदाचिद् द्वितकारं इति ।

अपि च स्वरे दोषो भवति—'तत्वा' इत्येकपदे सतिशिष्टनियमेन 'क्त्वा' प्रत्ययस्य स्वरेऽन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । इष्यते चाद्युदात्तत्वम्, सर्वत्र संहितासु तथैवोपलम्भात् । द्विपदयोस्तु 'तत्' इति प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तं । तत 'त्वा' इति 'त्वामौ द्वितीयायाः' इत्यादिनाऽनुदात्तं । तस्य संहितायां स्वरितत्वम् । एवं च क्त्वाऽप्यव्याख्यानमेतन्निरुक्तसमुच्चयकारस्येति स्पष्टम् ॥

१. पूर्वमन्त्रव्याख्याने द्रष्टव्यम् ॥

२. 'प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्' । 'अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रम्' इति मीमांसकाः । अत्र तु स्तोत्रपदं स्तुतिमात्रपरम् ॥

३. ऐ० ब्रा० ७।१४॥ तत्र 'तस्योदरं जज्ञे' इति पाठः ॥

४. निघ० ३।१॥

५. अत्र निरुक्तम्—"मेति प्रतिषेधे" ॥ निरु० १।५॥

६. अ० १।२।५९॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् ।
मिनीमसि द्यविद्यवि[1] ॥४०॥

शुन शेपस्यैव वाक्यम् । [यत्] यच्छब्दो यदि इत्यस्यार्थे द्रष्टव्य । चित् हि द्वावपि निपातावनर्थकौ, चिदित्येषो निपातोऽनेककर्मा[2] हीत्येषोऽनेककर्मा[3] इति भाष्यकारवचनात् । तथापीह पूजादीनामविद्यमानत्वात् पदपूरणौ अनर्थकावित्यर्थः । ते तव व्रतम् इति सम्बन्ध । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्[4] प्रविशपिण्डीम् भक्षय गृहम्[5] इति यथा । विश, विश इति मनुष्यनाम[6] विशन्ति हि ते प्राप्नुवन्त्यभिलषितमर्थं यत्नेन । यथा प्राकृता युक्तायुक्तविवेकशून्या हृदयविहित कर्म प्रलुम्पन्ति तथा वयमपीति सम्बन्ध । [प्र] प्रशब्दो मिनीमसि इत्यनेन सबध्यते । हे देव दानादिगुणयुक्त वरुण [व्रतम] व्रतमिति कर्मनाम[7] कर्म परिचर्या दृष्टादृष्टसुखसाधन मिनीमसि इवन्तो मसि[8] इति मसश्छन्दसि विषये इकारान्तत्वमिष्यते । मिनीम मि हिंसायाम इत्यस्य भूतकाले वर्तमानकालश्छान्दसत्वाद्विधीयते बहु[ल] वचनाद् अवधिष्म हतवन्तो वयमित्यर्थ । द्यविद्यवि इत्यह्नो नामधेयम[9] द्योतयतीति द्यु, अहन्यहनि अतीतेषु कालेष्वित्यर्थ । एतदुक्त भवति—शब्दादिविषये मसक्तहृदया सन्तो वय त्वत्परिचर्यादिकर्म लुप्तवन्त , तस्मादपचारात् मा हिंसीरित्यर्थ ॥

—:०:—

१ ऋ० १।२५।१॥ तै० स० ३।४।११॥

२ निरु० १।४॥ तत्र निपात ' इति पद नास्ति ॥

३ निरु० १।५॥

४ न्या० भा० १।२।१६॥

५. पूर्वोद्धृतस्य नियमस्योदाहरणमिदम् ।

६ निघ० २।३॥   ७ निरुक्त २।१३॥

८. ग० ७।१।४६॥   ९ निघ० १।६॥

यत् किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्यांश्चरामसि ।
अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम
मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः[1] ॥४१॥

वसिष्ठो वरुणमाह । यत् किं च चशब्दश्चिच्छब्दपर्यायः, कीदृशं प्राणघातकहेतुभूतमित्यर्थः । हे वरुण दैव्ये समूहार्थे तद्धितः,[2] देवसमूहे देवेष्वित्यर्थः [जने] जनेषु च अभिद्रोहम् अभिद्रोहशब्देनापचार उच्यते, अभिद्रोहं वाक्दूकं मनुष्या वयं चरामसि, किं च अचित्ती धी[तो] मती सुष्टुती[3] इत्यादिवत्तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । यत्तव धर्मा धर्म शब्दः कर्मवचनः[3] "तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्"[4] इति यथा । कर्म परिचर्यादिरूपं युयोपिम नश्यतिकर्मास्यं, लुप्तवन्तो वयमित्यर्थः । [मा] मेति प्रतिषेधार्थो निपातो रीरिष इत्याख्यातेन संबध्यते । न अस्मान् तस्मात् हेताविय पञ्चमी, तस्मादेनसो हेतोः । एनसः एतेरसुन्प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपं नकारश्चोपजनः,[6] पापपर्यायः । एति हि तत् कर्तारम् । तथा हि श्रूयते—तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च[7] इति । हे देव दानादिगुणयुक्त मा रीरिष. रिषतिर्हिंसार्थः, मा हिंसीः । एतदुक्तं भवति--ज्ञानाज्ञानकल्मापापादितपापबन्धनापनयनपुरःसरं सर्वसंपत्सुखसाधनभूतमायुरपरिमितं भक्तवत्सल देहीत्यभिप्रायः ॥

—:०—

---

१. ऋ० ७।८६।५॥ तै० स० ३।४।११॥

२. देवाद् यञञौ [अ० ४।१।८५ वा० ३] इत्यनेन प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यञ् ॥

३. तुलना—काशिका० ७।१।३९॥

४. नपुंसकलिङ्ग इति शेषः । द्र० हर्षलिङ्गानुशासनटीका—ऋतौ धर्मक्रतौ तरसाधने वर्तमानं धर्म नपुंसकम् । यथा—तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् इति (पृष्ठ ३४)। सुबोधिन्याममरव्याख्यायाम्—नपुंसकलिङ्गो धर्मशब्दः कर्मवचनः, पुंल्लिङ्गस्त्वदृष्टवचनः' इति ।

५. यजुः० ३१।१६॥ ६. द्रष्टव्यम्—'इण आगसि' इत्युणादिसूत्रम् (४।१९८)

७. बृ० उ० ४।४।२॥ निरु० १४।७॥

कि॒त॒वासो॒ यद्‍ रि॑रि॒पुर्न दी॒वि यद्वा॑ घा स॒त्यमु॒त यन्न वि॒द्म ।
सर्वा॒ ता वि ष्य॑ शिथि॒रेव॑ दे॒वाधा॑ ते स्याम वरुण प्रि॒यासः[1] ॥४२॥

अग्नेरार्षम् । वरुणोऽभिधीयते । वरुणो मध्यमस्थानो[2] द्युस्थानश्चास्ति[3] । उभावपि स्तोतृणामभिलपितार्थप्रदाने समर्थौ भवत, अणिमादिगुणयोगादैश्वर्यस्य च विद्यमानत्वात् । तथा चोक्त भाष्यकारेण—सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते[4] इति । तथा भगवानादित्यो भक्तेष्वतिवत्सल । [कितवास] कितवास्तीति वर्तमाना [यद्] य मिथ्यारूप रिरिपु रपतेश्शब्दार्थस्यैतद् रूप छान्दसम् । रेपिम उक्तवन्तो वयमित्यर्थ । [न] नशब्दोऽयमुपमानार्थोऽनर्थको न[5], दीवि दीव्यतेरेतद रूपम्, दिवि देवने आस्थान (आस्फार) प्रदेशे निर्धना सन्तो भृत्यानामुपजीवनार्थं भर्तव्या हि भृत्या सर्वथा[6] इति मन्वादय आहु । यद वा यच्चेति निपात पादपूरण । [सत्यम्] सत्यमेव यल्लोकसयान (?) [उत] उतशब्दोऽप्यर्थे निपातानामनेकार्थत्वाद् यच्छब्दस्यार्थे (?) सत्यमपि च यन्न विद्म न जानीम, सर्वदाऽसत्यवादिनो भवाम. । अनृतवादिनो [हि] मनुष्या । तथा हि श्रूयते—सत्यसंहिता वै देवा, अनृतसंहिता मनुष्या[7] इति । अनृतवादिने ह्यनेक पाप श्रूयते—

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्र पुरुषानृते ।[8]

इति । अत भगवन सर्वा ता उभयत्र शेर्लोप, सर्वाणि तानि पापानि विष्य स्यतिरयमुपसृष्टो [विमाचन][9], विमोचय अवस्य इत्यर्थ । शिथिरा शिथिराणि [शिथिलानि] रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवति[10] विशिष्टसम्बन्धी[नि] बन्धनानि

---

१ ऋ० ५।८५।८॥ तै०म० ३।४।११॥

२ निरु० ५।४॥ ३ निघ० ५।६॥

४ निरु० ८।३॥ ५ न स्याने 'वा पद गाथु स्यात । अय भाव —नकारोऽत्र मन्त्र उपमार्थो वा द्रष्टव्योऽन्यथा वा । उपमार्थेऽपि पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्याज्ज्ञेय । यतो हि पुरस्तादुपचार प्रतिषेधार्थीय, उपरिष्टादुपचारश्चोपमार्थीयो भवति । द्र० निरु० १।४॥

६ मनुप्रस्यमूलमिदम् ॥ ७ ऐ० ब्रा० १।६॥

८ म० भा० उद्योग० ३५।३३॥

९ द्र० स्यतिरुपसृष्टो विमोचने । निरु० १।१७॥ १० महाभाष्य 'एमाद्‍'सूत्र ॥

कुर्विति शेषः [इव] इवशब्दोऽनर्थक. । अथ हे देव दानादिगुणयुक्त अघ अनन्तर त्वया क्षालितसर्वकल्मषा सन्तो वय ते तव स्याम भवेम । हे वरुण प्रियास स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणे सख्ये वर्तमाना इति वाक्यशेष । मरुता[1] हि सख्य महती विभूतिमाधत्त इत्यभिप्राय ॥

—:o:—

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे ॥४३॥

निशिरसः सिन्धुद्वीपस्य वैतत्सूक्तम् । मार्जारनकुलादीना पृथग्घनन-प्रायश्चित्त विहितम्—सूक्त वाब्दैवतं जपेत्[2] इति नित्यकर्मणि च विधीयते । आपो देवता । आपश्च देवताकाण्डे पृथिवीस्थानदेवतासु[3] समाम्नायते । आप प्रत्यक्षरूपत्वात् मन्त्रस्य संबोधनावगत्यर्थो हे शब्दपूर्व (? शब्द पूर्वमध्याहार्य), नित्यबहुवचनमेतत्। नाम्नामाख्यातजत्वप्रतिज्ञानात्[4] क्रियायोगमङ्गीकृत्य सर्वं निर्वक्तव्यम् । आप आप्नोते, ताभिर्हि विश्व व्याप्तम् । तथा चाथर्ववेदे श्रूयते—सर्वं वा इदमम्मयम्[5] इति । अपामधिष्ठाभ्यो देवता आपद्यन्ते - हे आप. । हि शब्दप्रभृतीनामर्थानामविद्यमानत्वात् पादपूरणार्थत्व प्रतिपादयते । स्थ भवथ । कीदृश. ? मयोभुव, मय इति सुखनाम[7] मादयते-रन्तर्णीतणिजर्थस्यासुनप्रत्ययान्तस्य दकारस्य यकारव्यापत्त्या चैतद् रूपम् । मादयतीति मय , अन्तर्णीतण्यर्थोऽय भवति, मयस्य सुखस्य भावयित्र्य ,प्राणिना सुखस्य कर्त्र्य इत्यर्थ । तथा च श्रूयते—यावन्तो अप्सु प्राणिनाम्[8] इति । [ता] तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसवन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्य[6] । या एवविधा जगदुपकारिण्यस्ता यूयमिति वाक्यशेष । कुत एतल्लभ्यते ? प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य नः अस्मान् ऊर्जे ऊर्जशब्दोऽन्नवचन.[9] । ऊर्जेऽन्नाय शालिगोधूमरूपाय दधातन

१ एतेन 'वरुणशब्देनात्र मध्यमस्थानीयत्वात् मरुतो गृह्यन्ते' इति स्पष्टम् ॥ पक्षान्तरे द्युस्थानत्वेन आदित्य उच्यते ।

२. ऋ० १०।६।१॥ ३. मनु० ११।१३२॥ ४. निघ० ५।३५॥
५ निरु० १।१२॥ ६ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥ ७. निघ० ३।६॥
८. ऐ० ब्रा० ७।१३॥ ९. निघ० २।७॥

तनप्रत्ययश्छान्दसोऽनर्थक । कुत ? तन इत्यर्थका उपजना भवन्ति'[1] इति भाष्यकारवचनात् । धत्तेत्यर्थं, बह्वन्नमस्माक दत्तेत्यर्थं । बह्वन्नमूलत्वात् सर्वसम्पदाम्, पुरुषेण [तत्] साधनीयम् । तथा च श्रूयते—तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्न प्राप्नुयात्[2] इति । महे महते रणाय रमधातोरेतद् रूप, रमणीय, चक्षसे चष्टे पश्यतिकर्मणोऽसुन्प्रत्ययान्तस्यैतद् रूप, ककारश्चोपजन[3] । महद् रमणीय भगवदादित्य दर्शनाय चक्षुर्धत्तेत्यनुषङ्ग । एतदुक्त भवति—लोकमातृणा युष्माक प्रसादेनाक्षयमन्नमभिलषित दर्शनमस्तु इत्याशास्यते ॥

—:o:—

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उशतीरिव मातरः[4] ॥४४॥

[यो व] युष्माक सबन्धीति शेष । शिवतम शिव इति सुखनाम[5] शिम्यतेस्तपणार्थस्यान्तव्यापत्तिर्वकारेण[6] गुणाभावश्च । सुखातिशयहेतु रस ···रसेन भूयमास्वाद्य तस्य षष्ठीश्रुतेरेकदेशमिति वाक्यशेष, द्वितीयार्थे वा षष्ठी वतावा (?, त वा) रस भाजयत भज सेवायाम् सेवय तवायमस्तीत्यर्थं । इह लोके न अस्मान् सहेन्द्रियप्रीतिसाधनभूत युष्मदीय रस मध्यम दत्तेत्यर्थं । किमिव उशतीरिव द्वितीयाबहुवचनमेतत् प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् उशत्य इव मातर यथा कामयमाना स्नेहार्द्रचेतसो

---

१ निरु० ४।७॥ नैतस्याय भावो यत् 'तन' सर्वोऽपि प्रत्ययोऽनर्थक । अपि त्वस्याय भाव —'त' प्रत्यय एव नकारस्योपजनोऽनर्थक इति । यावान् मध्यमपुरुषबहुवचनरूपस्य 'त', प्रत्ययस्यार्थस्तावानेव 'तन' इत्यस्य । अतो वररुचिवचन चिन्त्यम्, यद्वा 'तनप्रत्यये नकारोपजनश्छान्दसोऽनर्थक' इति पाठो द्रष्टव्य ।

२ तै० उ० ३।१० ॥

३ 'तुमर्थे सेसेन्' इति सूत्रेण चक्षिधातोरसेन्प्रत्ययेऽपि सिद्धयति । यत्तु वररुचिना चष्टेरसुनि ककारोपजन उक्त स चिन्त्य । यत 'चष्टे' इति चक्षिङ स्तिपि रूपम् ? तत्र धातौ कृप् समासस्य विद्यमानत्वात् ।

४ ऋ० १०।९।२ ५. निघ० ३।६॥

६ शिम धातुर्दिवादावन्यत्र च न क्वचिद् धातुपाठे पठ्यत ।

मातरो दृष्टादृष्टोपकारिण्यः सत्यो जनायारोग्यादि [सा]धनेन क्षीरादिना रसेन माजयन्ति तथा यूयमपीति वाक्यशेषः ॥

—:o:—

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः[१] ॥४५॥

तस्मै, ययार्थं विभक्तीः सप्तमयेत्[२] इति भाष्यकारवचनाद् विभक्तिव्यत्ययेन भवितव्यम्, चतुर्थ्येकवचनमपि द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । तच्छब्देन पूर्वस्मिन् मन्त्रे प्रकृतस्य [र]सस्य प्रतिनिर्देशः । त रसं [अरम्] अरंशब्दः कपिलकादिषु[३] पठ्यते, तस्माद्रेफस्य लापत्त्या भवितव्यम्, अलं पर्याप्तं सकलमित्यर्थः । गमाम अगच्छाम प्राप्नुयाम, वः युष्माकं यस्य रसस्य क्षयाय क्षयो निवासः[४], निवासाय जिन्वथ जिन्वतिः प्रीणातिकर्मा[५], प्रीणयथ [र] समतिशयं प्रीतिसाधनभूतं धारयथेति संबन्धः । हे आपः जनयथा च नः अस्मान् प्रकाशयत इत्यर्थः । अथवा जनयथ पुत्रपौत्रादिसहितानस्मान् संपादयत । अपत्यमूलं हि मर्त्यस्यामृतत्वम् । तथा हि श्रूयते—"प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम्"[६] इति ॥

—:o:—

शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये ।
शं योरभि स्रवन्तु नः[७] ॥४६॥

[शम्] शमिति सुखनाम[८] । सुखरूपा. सुखरूपहेतुभूताः नः अस्माकं देवीः प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने द्वितीयाबहुवचनमेतत्,[९] देव्यः देवतास्वरूपत्वात्

१. ऋ० १०।९।३॥ २. निरु० २।१॥
३. "संज्ञाछन्दसोर्वा कपिलकादीनाम्" [म० ८।२।१८॥ वा० ३]॥
४. "क्षयो निवासे" [म० ६।१।२०१] इत्यादिना निवासार्थे क्षयशब्दस्याद्युदात्तत्वविधानात् ॥
५. "हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः" इति भ्वादौ पठ्यते ॥
६. ऋ० ५।४।१०॥ ७. ऋ० १०।९।४॥ ८. निघ० ३।६॥
९. वाच्छन्दसि (६।१।१०६) इति नियमेन प्रथमाबहुवचनेऽपि द्वितीयाबहुवचन इव छान्दसं रूपं भवति । तेन विभक्तिव्यत्ययो न कर्तव्यो भवति ।

स्तोतॄणामभिलषितार्थप्रदायिन्य । अथवा देव्य इति वरुणस्य राज्ञ [पत्न्य]। तथा च श्रूयते—**आपो वै वरुणस्य पत्नय आसन्**[1] इति। अभिष्टये अभिपूर्वाद इच्छते क्तिन्प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम्, अभिलषिताय आपो भवन्तु पीतये पानाय सामपानाय इत्यभिप्राय । अभिलषित हि सोमपान ब्राह्मणस्य ऋणसवन्धित्वात् । तथा च श्रूयते—"**यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य**[2]" इति। शं यो पदद्वयमेतत्[3], शशब्देन शमनमुच्यते । कस्य ? रोगाणाम् । योरिति यु मिश्रणे इत्यस्य विनाशार्थस्यान्तर्णीतण्यर्थस्य द्वितीयैकवचनस्य स्थाने षष्ठ्येकवचनम् पञ्चम्येकवचनमित्यवगम । नन्वस्ति विनाशार्थस्य प्रयोग ? अस्तीति ब्रूम —*युतमस्य* **यन युता वा**[4] इति, नष्टमित्यर्थ । कस्य यावनम् ? भयानाम् । तथा च निरुक्तभाष्यकार आह—**शमन च रोगाणा यावन च भयानाम्**[5] इति । [अभि] अभिशब्द कर्मप्रवचनीय प्रतिना समानार्थो द्रष्टव्य । प्रति रोगाणा शमन, प्रति भयाना यावनम । स्रवन्तु स्रवतिर्गतिकर्मा गच्छन्तु न अस्मावन् । रोगोपशमन भयापनयन चास्माकमपि कुर्वन्तु इत्याशास्यते ॥

— o:—

ईशा॑ना॒ वार्या॑णां॒ क्षय॑न्तीश्चर्षणी॒नाम् ।
अ॒पो या॑चामि भेष॒जम्[6] ॥४७॥

[ईशाना ईश्वरा । वार्याणाम्] वृणोतेरेतद् रूपम्, वरणीयाना ज्योतिष्टोमादीना, तत्साध्यत्वात्तेषाम् । अथवा वरणीयाना मणिमुक्ताप्रवालादीना तत्प्रभवत्वात्तेषाम् । अथवा वार्याणा वरणीयाना सर्वेषामेव लोकानामीश्वर प्राणरूपत्वात् । **प्राणा वा आप**[7] इति श्रूयते । क्षयन्ती निवासयन्ती, निवसनहेतुभूता, चर्षणीनाम् चर्षणीशब्दो निरुक्ते[8] मनुष्य-

१ द्र०—आपो वरुणस्य पत्नय आसन् । तै० ब्रा० १।१।३।८॥

२ तै० स० ६।३।१०॥

३ "शयु मुर्गतु" इत्येतदस्यस्य निर्वचनम् । "शमन च रोगाणा यावनं च भयानाम्' इति द्विपदरूपस्य । द्र० निरु० ४।२१॥ ४. मनुपलभ्यमूलमिदम् ।

५ नि० ४।२१॥ ६ ऋ० १०।९।५॥

७ तै० ब्रा० ३।२।५।२॥ ८ निरु० १२।२१॥ निघ० २।३॥

प्रर्याय प्रदर्शनार्थ, चर्पणीप्रभृतीना कर्मणि षष्ठी, चर्पणिप्रभृतीन् प्राणिनो धारयन्तीत्यर्थ, । तन्मूलो हि सर्वप्राणिना निवास जीवन च । तथा चोक्तम्—

> अद्भि सर्वाणि भूतानि जीवन्ति प्रभवन्ति च ।
> तस्मात् सर्वेषु दानेषु तोयदान विशिष्यते ॥[1]

इति । इत्थ भूता अप याचामि भेषजम् ससारव्याधिनाशकरमौषधम् । द्विकर्मकत्व याचेर्दर्शित—पौरव गा याचते[2] इति ।

— ० —

अप्सु मे सोमो अब्रवीदुन्तर्विश्वानि भेषुजा ।
अग्निं च विश्वशंभुवम्[3] ॥४८॥

अप्सु [अप्सु] इति सप्तमीबहुवचन पष्ठीबहुवचनस्य स्थाने, अपा मे मम सोम मध्यमस्थान वृष्टिलक्षणानामुदकाना पति अब्रवीत । अन्त' अन्त शब्दो मध्यवचन मध्ये अपामिति सवन्ध, विश्वानि सर्वाणि [भेषजा] भेषजानि सर्वरोगोपशमनसाधनभूतानि औषधानि । तथाप्यायुर्वेदविदो निदिग्धिकादिषु[4] दोषेषु ता प्रयुज्यन्ते । अग्नि च वाडवम्, उदकेन्धन सामुद्रिकाणा मध्ये स्थित इति सम्बन्ध, वैद्युत वा मेघोदरगतानामपा, जाठर वा प्राणायामधारणाविजृम्भविसृतानामपाम् । कीदृशम् ? विश्वशभुवम् विश्वशब्द सर्वपर्याय शमिति सुखनाम,[5] भवतिरन्तर्णीतण्यर्थ' । सर्वभूतजातस्य सुखस्य भावयितार कर्तारमित्यर्थ । अतो भेषजमिम याचे इति सवन्ध. ॥

— ०—

आपः पृणीत भेषज वरूथं तन्वे३ मम ।
ज्योक् च सूर्य दृशे[6] ॥४९॥

---

१ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥
२ महाभाष्य १।४।५१॥ ३ ऋ० १०।९।६॥
४ साम्प्रत पाश्चात्याश्चिकित्सका अपि बहून रोगान् जलचिकित्सयाऽपहन्ति ॥
५. निघ० ३।६॥ ६ ऋ० १०।९।७॥

हे आप पृणीत [प्रीङ् तर्पणे,] तर्पयत इत्यर्थ । भेषजम् ज्वराद्यपनयनसमर्थमौषध वरूथम् वरणीय तन्वे शरीराय [मम]। ज्योक् ज्योक्शब्दो दीर्घकालवचन [च] शब्द पादपूरणार्थ, विश्वकाल सूर्यम् परार्थरूप [दृशे] दृशे विख्ये च' इ[ति तु]मर्थे निपात्यते, द्रष्टुम् । एतदुक्त भवति—युष्मत्प्रसादादपगतसर्वरोगोऽह चिरकालमाराध्य भगवन्तमादित्य सायुज्य गमिष्याम [?, मि] इत्यभिप्राय ॥

इदमापः प्र वहत यत् किञ्च दुरितं मयि ।
यद्वाहमभि दुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम्[२] ॥५०॥

इदम् दुरितमिति सवन्ध । हे आप प्रवहत प्रकर्षेणापनयत शोधयतेत्यर्थ । यत् किञ्च दुरित मयि पापमिति वाक्यशेष. । कीदृश तद् ? उच्यते—यद्वाऽहमभिदुद्रोह जिघासाया ज्ञानाज्ञानेन प्राणिजात जघान, यद्वा शेपे शप्तवान् अहमुक्तवान् उतानृतम् अनृतमपि यत् तत् सर्वं नाशयत इत्यर्थः। युष्मत्प्रसादादपगतसर्वकल्मषो भूयासमित्यर्थ ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।
पयस्वानग्न आ गहि तं मा संसृज वर्चसा[३] ॥५१॥

[आप] अद्य अस्मिन् काले अन्वचारिषम् अनुचरामि अहमाश्रितो युष्मानित्यर्थ । युष्मदीयेन रसेन समगस्महि बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने, समगमि सगतोऽस्मि । मद्भाग्यापचयविशेषेण यत् किञ्च पयस्वान् पय इति उदकनाम[४] पिबतेर्वा प्यायतेर्वा[५], पीयते हि तद् आप्यायते च, क्षीरेऽपि समान

---

१. प्र० ३।४।११॥ २ ऋ० १०।६।८॥ ३ ऋ० १०।६।६॥
४ निघ० १।१२॥ ५ निरु० २।४॥

निर्वचनम् तद्वान वैद्युत , मेघोदरस्त्वमपि हे अग्न अगाहि आविर्भव । आगत्य च त मा मा भवत्पय सिक्तहृदय ससृज सगमय वर्चसा दीप्त्या अथवा ब्राह्मणतेजसा ।

तदेतद् युष्मत्प्रसादादह क्षपितसमस्तकल्मष सवसपत्सगतो धर्मानुष्ठान-योग्यश्च सजात इति सूक्तस्य समस्तस्यार्थकथनम् ।।

।। इति वाररुचे निरुक्तसमुच्चये द्वितीयः कल्पः ।।

— ० —

॥ अथ तृतीयः कल्पः ॥

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्[1] इति श्रुतेरतः परं दर्शपूर्णमासयाज्यानुवाक्या आज्यभाक्प्रभृतिस्विष्टकृत्-पर्यन्ता व्याख्यायन्ते—

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् [द्रविणस्युर्विपन्यया ।
समिद्धः शुक्र आहुतः[2] ॥५२॥]

भारद्वाजस्यार्षम् । अग्नि. अग्रशब्दान्नयतेश्च अग्रणी सेनानीः । तथा च श्रूयते—अग्निर्वै देवानां सेनानी.[3] इति । वृत्राणि वृत्वा व्यतिपज्य. तिष्ठन्तीति वृत्राणि पापानि। तथा च श्रूयते–व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना[4] इति। पापानि मनोवाक्कायजकर्मकृतानि यजमानस्य । अथवा वृत्राणि रक्षांसि, तानि वृत्वा व्याप्य सर्वं शेरते । अथवा वृत्रोऽसुर त्वष्टुः पुत्रः, मेघो वा धूमादिसंघातः । अस्मिन् पक्षे छान्दसमेतद् रूपम्, सर्वं जङ्घनद् क्रियाभ्यासविषये यङ् द्रष्टव्य, अत्यर्थं हन्ति। ननु च इन्द्रस्य वृत्रवधरूपं कर्म "अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवध[5] इति । सत्यमेवम्, तथापि संयोग-रूपेण साहाय्य प्रतिपद्यमानो वृत्रमसुर त्वष्टुः पुत्र मेघ वाऽत्यर्थं हन्ति इत्युच्यते । पूर्वस्मिन्निर्वचनद्वये युक्तमेव । तथा हि श्रूयते—अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वस्मान् मुञ्चत्वंहस[6] इति च । द्रविणस्युः द्रवतेर्गत्यर्थस्य च द्रविण धनम्, गम्यते हि तन् सर्वै. प्राप्तुमिष्यत इत्यर्थ. । द्रविणं धन हविर्लक्षण '[सुप] आत्मन.[7] इच्छतीति क्यच् प्रत्यय, तत क्याच्छन्दसि[8] इति उ प्रत्यय । द्रविणस्युराज्यभाग कामयमान इत्यर्थ. । विपन्यया

१. निरु० ८।२२॥ तुलना—ऐ० ब्रा० ३।८॥ गो० ब्रा० २।३।४॥

२. ऋ० ६।१६।३४॥ पौर्णमास्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या । तथाहि–'अग्नि-र्वृत्राणि,त्वं सोमासि सत्पतिरित्याज्यभागौ वार्त्रघ्नौ पौर्णमास्याम्' इति। आ०श्रौ०१।८।१॥

३. तुलना कार्या—अग्निर्वै देवानामनीकम्, सेनाया वै सेनानी। शत० ५।३।१।१॥

४. ऐ० ब्रा० ४।४॥ ५. निरु० ७।१०॥

६. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

७. पा० ३।१।८॥ ८. पा० ३।२।१७०॥

पनायतिः स्तुतिकर्मा, विपन्यया विविधया स्वित्रया (?) स्तुत्या स्तूयमान इति शेषः । समिद्ध', इन्धी दीप्तौ सम्यग् दीपित.[1] शुक्रः शुक्रशब्दो निरुक्तो द्वितीयकल्पे,[2] अतितेजस्वितया विराजमान इत्यर्थ । आहुत आह्वयतिरर्चतिकर्मा आभिमुख्येन [आ]हूतोऽस्माभि अर्चितः [अभि]ष्टुत इत्यर्थः । "स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्धते"[3] इति श्रूयते । वीर्यवृद्धोऽग्निररत्यर्थं हन्तीति सवन्ध ॥

—:०:—

त्वं सौमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा ।
त्वं भद्रो असि क्रतुः[4] ॥८३॥

गोतमस्यार्षम् । प्रत्यक्षकृतोऽय मन्त्रो मध्यमपुरुषयोगात्, त्वमिति च प्रयुज्यमानत्वात्[5] । त्वम् हे सोम असि भवसि । कीदृशोऽसि ? सत्पतिः सतां वेदोदितकर्मनिरतानां पतिः पाता पालयिता वा । त्व राजा । कस्य ? ओषधीनां ब्राह्म[णाना]ञ्च । तथा हि श्रूयते—"सोम ओषधीनामधिपति',[6] सोमराजानो ब्राह्मणाः"[7] इति । विराजतीति वैराजोऽच्यते । उत शब्दोऽप्यर्थे स च समुच्चयार्थो द्रष्टव्य. । वृत्रहा वृत्र हतवान् वृत्रहा च । ननु चेन्द्रो वृत्रहेत्युच्यते ? उच्यतां कामम्, अयमपि सोमो मध्यमस्थान इन्द्रस्य साहाय्य वृत्रवधे प्रतिपद्यमानो वृत्रहेत्युच्यते । अथवा वृत्रस्य पापस्य रक्षसश्च हन्ता । किं च त्व भद्रः भजनीयो भूतानां असि भवसि । [क्रतुः] क्रतुश्चासीति सम्बन्ध', प्रकाशयिता चासीत्यर्थः । अथवा [8]क्रतुसाधनत्वात् क्रतुरित्युच्यते, त्वत्साधना हि सर्वक्रतव । स त्व प्रसीदास्माकमिति शेष ॥

—:०:—

१. 'दीप्त' इति साधु स्यात् । २. निरु० समु० पृ० ३७ ॥

३. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

४. ऋ० १।९१।५॥ पौर्णमास्यां द्वितीयस्याज्यभागस्यानुवाक्या । द्र० शा० श्रौ० १।८।१॥ ५. अत्र निरुक्तम्—अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगा', त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना [७।२] इति ।

६. तुलना—सोम ओषधीनामधिराज' । गो० ब्रा० २।१।१७॥ सोमो वै राजौषधीनाम् । कौ० ब्रा० ४।१२॥ तै० ब्रा० ३।९।१७॥ ७ तै० ब्रा० १।७।४,६॥

८ क्रतुशब्देन सोमयागा उच्यन्ते ।

अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं स्वाम् ।
कविर्विप्रेण वावृधे[1] ॥५४॥

विरूपस्यार्षम् । अहविर्भागि स देवता अल्पत्वमुच्यते[2] । अस्मिन् प्रकरणे हविर्भाज एव देवता निरुच्यन्ते । अग्नि 'अग्र प्रथम यज्ञेषु प्रणीयते'[3] इत्यग्नि । प्रत्नेन प्रत्न इति पुराणनाम[4], पुराणेन गीयते, न केन मन्मना मन्यते स्तुतिकर्मणो मनिन्प्रत्यय एतद् रूपम् । त्रयीलक्षणेन स्तोत्रेण स्तूयमान इति शेष । शुम्भान शोभनो दीप्यमान इत्यर्थ । तन्वम् तनु स्वाम्, उभावपि शब्दौ द्वितीयैकवचनान्तौ विभक्तिव्यत्ययेन तृतीयार्थे द्रष्टव्यौ तन्वा स्वया स्वेन विग्रहेण तेजोमयेन कवि क्रान्तदर्शन क्रमतेर्गतिकर्मण, क्रान्तादर्शन यस्य स लोकेषु लोकपालत्वात् लोकवीक्षणतत्पर इत्यर्थ । अथवा कवते शब्दकर्मण कवि प्राणरूपत्वात् सर्वशब्दाना प्रयोक्ता इत्यर्थ । [विप्रेण] विप्र इति मेधाविनाम[5] अन्यत्र, इह तु विपूर्वस्य प्रा पूरणे इत्यस्य छन्दसि सर्वोपाधिव्यभिचारात् कप्रत्यय[6] । विप्रण पूर्णेन तेन सामर्थ्याद् वीर्येण । कुत एतत् ? 'स्तूयमाना वीर्यवन्त'[7] इति श्रुते । परिपूर्णेन वीर्येण वावृधे स्तूयमान इति सम्बन्ध ॥

— ०:—

जुषाणो अग्निराज्यस्य हविषो वेतु[8] ॥५५॥

[जुषाण] महत्या प्रीत्या युक्त इत्यर्थ । तथा हि श्रूयते—"एतद् वाग्ने प्रिय धाम यद् घृतम्" इति । अग्निराज्यस्य हविष इति षष्ठीश्रुतेर्भागमिति

---

१ ऋ० ८।४४।१२॥ दर्शेष्टौ प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या । द्र० शां० श्रौ० १।८।२॥

२ भ्रष्टोऽत्र पाठ । अय मन्त्रो दर्शेष्टौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । द्र० शां० श्रौ० १।८।२॥ माध्व० श्रौत १।१॥ ऋ० ८।४४ सूक्तस्य सायणीय उपोद्घात ।

३ तुलना—निरु० ७।१४॥ ४ निघ० ३।२७॥ ५ निघ० ३।१५॥

६ 'आतश्चोपसर्गे' (पा० ३।१।१३६) इत्यनेनाञ्जसैव कप्रत्यय सिद्ध ।

७ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥

८ शां० श्रौ० १।८।३॥ दर्शपौर्णमासयो प्रथमस्याज्यभागस्य याज्या ।

शेप, 'आज्यभाग'[1] इति हि श्रूयते। वेतु वेतिरनेकार्थ, इहाशने [पान] वा वर्तते। अश्नातु पिवतु वा द्रवद्रव्यत्वात् ॥

—:o:—

सोमं गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचो विदः।
सुमृळीको न आ विश[2] ॥५६॥

गोतमस्यार्षम्। हे सोम गीर्भि गृणातः स्तुतिकर्मणो रूपम्, प्रहर्ष जननीभि त्वा त्वा वयम् वल्लभा वर्धयाम। वचोविद वचसा वेदितार। यैर्वचोभिस्तुष्यसि तेपामिति सवन्ध। सुमृळीक मृड सुखने अस्मादीकन् प्रत्यय, शोभनमर्पिता प्रह्लादशील इत्यर्थ। न अस्मान् स्तोतॄन् आविश। वमनविरेचनकर्त्ता स सोम अभिमुख्येन प्रविशत्येव रसरूपे सोमे योज्यम्। चन्द्रमसि तु विश 'अनेकार्थत्वाद् धातूनाम्'[3] अभिमुख्येन ह्लादर्यात [इति] योज्यम् ॥

—०—

जुपाणः सोम आज्यस्य हविपो वेतु[4] ॥५७॥

... 'आज्यस्य भाग हविप हूयमानस्य वेतु अश्नातु पिवतु [वा] इत्यर्थ ॥

—०—

अग्निर्मूर्द्धा दिव ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्।
अपां रेतांसि जिन्वति[5] ॥५८॥

---

१ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥
२ ऋ० १।९१।११॥ दर्शेष्टौ द्वितीयस्याज्यभागस्यानुवाक्या।
३ तुलना—'बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति' इति। महाभाष्य १।३।१॥
४ दर्शपौर्णमासयोर्द्वितीयस्याज्यभागस्य याज्या। शा० श्रौ० १।८।३॥
५ ऋ० ८।४४।१६॥ 'अग्निर्मूर्द्धेत्याग्नेयस्य पुरोऽनुवाक्या' इति। शा० श्रौ० १।८।४॥

अनेन भगवतोऽग्नेः पृथिवी ···· सम्भोगरूपेण त्रैलोक्येश्वर[1] प्रतिपाद्यते। अग्नि अग्रणी भोगाना प्रधानभूतः। तथा च श्रूयते—"अग्निर्वै देवाना मुख सुहृदयतम"[2] इति। मूर्द्धा मूर्द्धशब्दः प्रधानवचन, स्वामिपर्याय, स्वामी कस्य ? दिव द्युलोकस्य। ककुत् ककुच्छब्द स्वामिवचन। कस्य ? सामर्थ्यादन्तरिक्षस्य। पति स्वामी [कस्य ?] पृथिव्या. भूलोकस्य, [अयम्] अयमिति सन्निकर्षार्थनिर्देशादाहवनीयात्मनाऽवस्थितोऽग्निरभिधीयते। एकमेव ज्योति त्रिषु लोकेषु प्रकाशत इत्यर्थ[3]। इत्थ भूतोऽग्निः अपाम् सम्बन्धषष्ठ्यपा सम्बन्धीनि रेतासि रेत शब्देन सारभूत वस्तु उच्यते। यथा ह्यन्नपानाभ्या हृतस्य रसादिक्रमेण सारभूत तेजो निष्पद्यते। एवमपा सम्बन्धीनि पुरोडाशादीनि हवींषि रेतासीत्युच्यन्ते। तानि जिन्वति, जिन्वति प्रीतिकर्मा[4], प्रीत्याभ्रभक्षण लक्ष्यते, भक्षयतु इत्यर्थ। अथवा मध्यमरूपेणापा रेतासि तत्कारणानि स्थावरजङ्गमानि जिन्वति तर्पयतीत्यर्थ॥

—:o:—

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः।
दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम्[5] ॥४९॥

त्रिशिरस्यार्षम्। [भव] नेद पृथिवीनामधेयस्य भूशब्दस्य रूपम्[6]। किं तर्हि ? लडि वर्णव्यापत्तिरडभावश्च, अभव भवसि। यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादे रजसश्च रज शब्देनात्रोदकमुच्यते,[7] रञ्जयति भूतानि तर्पयतीत्यर्थ। उदकस्य च वृष्टिलक्षणस्य नेता। तथा च श्रूयते— अग्निर्वा वृष्टिमुदीरयति[8]। तदा पुनर्यज्ञस्य रजसश्च नेता भवसीत्युच्यते। यत्रा नियुद्भिः साहितैर

१ 'त्रैलोक्यैश्वर्यम्' इति साधु स्यात्। २ ऐ० ब्रा० ७।१६॥

३ तथा च मन्त्रवर्णो भवति—स्तोमेन हि दिवि देवासो···ऋ० १०।८८।१०॥ द्र० निरु० ७।२८॥ ४ निरु० ६।२२॥

५ ऋ० १०।८।६॥ "भुवो यज्ञस्येति याज्या" इति। शां० श्रौ० ३।८।४॥

६ एतन्मन्त्रव्याख्याने स्कन्दस्वामिनापि—"भुव इति नाय भूशब्द पञ्चम्यन्त पृथिवीवचन। भावेनाच [पा० ६।१।१६८] इति नियमेनाद्युदात्तत्वप्रसङ्गात्। किं तर्हि ? प्राप्त्यात्मकमनन्' इत्युक्तम्। निरु० टी० भा० २ पृ० २० २११॥ दुर्गाचार्यस्तु 'भुव पृथिवीलोकान्' इत्येव व्याख्यातवान् [पृ० ३४७]तत् स्वरविरोधादुपेक्षणीयम्।

७ उदक रज उच्यते'। निरु० ४।१९॥ ८ तै० ब्रा० २।४।१०॥

दीर्घत्वम्', यत्र यस्मिन् काले नियुद्भि, नियुतो वायो [2] इत्यादिष्टोपयोजन-त्वान्नियुच्छब्देन वायवो लक्ष्यन्ते,[3] नियुद्भिर्वायुभि सचसे भजसि। सचत इति सेवार्थ । सवार्दस[4] शिवाभि शिव इति सुखनाम,[5] सुखहेतुभि, यत्रेति सूक्ते[6] ऽध्याहाय तत्र, तस्मिन् काले यज्ञस्य र[ज]सश्च नेता भवसीति सवन्ध । किं च दिवि द्युलोके मूर्धानम् प्रधानाङ्ग वायुरुत्थापितः सन् दधिषे धारयति जाज्वल्यमान इति शेषः। कीदृश मूर्धानम ? स्वर्षाम् स्व शब्देना-दित्य उच्यते[7] । स्वस्थानस्यादित्यस्य स्रष्टारमित्यर्थः। किं च जिह्वाम् ज्वाला हे अग्ने चकृषे करोषि हव्यवाहम् हविषा वोटार, तथा हवींषि च वहसीत्यर्थः ॥

—:o:—

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्[8] ॥६०॥

हिरण्यगर्भस्यार्षम् । प्रजापतिः मध्यमस्थान[9] । प्रजाना जरायुजादाना वृष्टिदानादिद्वारेण पाता पालयिता वा[10] प्रजापति । पातेस्तिनि[11] ह्रस्वत्वम, पालयतेरन्तलोपश्च । धात्वन्यत्वमात्रम्, अर्थ स एव । हे प्रजापते [न] नेति धातो [?, धातुना] अर्धर्चेनान्तेन सम्बध्यते। [त्वत्] त्वत्त एतानि भूतानि जरायुजानीत्यन्वय । विश्वा, [शेश]छन्दसि बहुलम्[12] इति शेर्लोप। विश्वानि सर्वाणि जातानि परि शब्दो बभूव इत्याख्यातेन सबध्यते। [ता] तानि। तच्छ दश्रुतेर्योग्यार्थ सवन्धो यच्छ दोऽध्याहार्यः। यानि त्वया सृष्टानि

---

१ म० ६।३।१३६॥ २ निघ० ३।१५॥
३ वायोरश्वा लक्ष्यन्त इति सूचितम्। ४. व्यय पाठ ५ निघ० ३।६॥
६ 'उक्ते' शुद्ध पाठ। ७ स्वरादित्यो भवति' इति। निरु० २।१४॥
८ ऋ० १०।१२१।१०॥ प्राजापत्ये पुरोनुवाक्या इति सायण । द्र० तै० ब्रा० २।८।१२ भाष्यम ॥ 'प्रजापते न त्वदिति याज्या' इति। शा० श्रौ० १६।७।३॥
९. निघ० ५।४॥
१० 'प्रजापति प्रजाना पाता वा पालयिता वा' इति। निरु० १२।४३॥
११. उणादिषु 'पानडति' [द० उ० १।२७॥ पा० उ० ४।५६] इत्यादिना डतिप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते। तत्र डित्वाट्टिलोप। वररुचिकृत निर्वचन न क्वचिद-स्माभिर्दृष्टम् ॥ १२ म० ६।१।७०॥

सानीति सम्बन्धः, बभूव [परिपू]र्वो भवति रक्षणार्थे[1]। नञोऽत्र संबन्धः। न परिबभूव न पर्य[र]क्षत्, न परिभवति, न रक्षति। त्वमेव रक्षयितुं समर्थ इत्यर्थः। लोकवदिहापि रतिपूर्वायांजा (?) यत्कामाः स्वर्गादिफल काममयमाना ते तुभ्य जुहुम तन्न अस्माकम् अस्तु भवतु। किं च वयं स्याम भवेम पतयो रयीणाम् रयिरिति धननाम[2] धनाना हिरण्यादीनाम्, धनमूलत्वात् सर्वक्रियाणाम्। तथा ह्युक्तम्—धनमूलाः सर्वा क्रिया[3] इति॥

—:०:—

तवेमे लोका प्रदिशो दिशश्च परावतो निवत उद्वतश्च।
प्रजापते विश्वसृज्जीवधन्य इदं नो देव प्रति हर्य हव्यम्[4] ॥६१॥

अनेन प्रजापतेर्विभूतिरुच्यते। [तव] इमे पृथिव्यादयस्त्रयोऽपि लोकाः त्वद्वशे वर्तन्ते न केवलमन्तरिक्षमेव। पृथिव्यादिषु लोकेष्वन्तर्भूतस्यापि समुद्रादेर्भेदत्वेन विवक्षा त्रैलोक्ये 'सावर्ण'[5] इति यथा। प्रदिशः प्रोतादिभिरवान्तर्दिश प्रदिश दिशश्च प्राच्याद्यष्टावपि दिशस्त्वदधीना एवेत्यर्थः। किं च परावत परावतशब्दो दूरवचन,[6] तेन च तत्स्थाः पदार्थाः प्रतिनिर्दिश्यन्ते—मञ्चाः क्रोशन्ति[7] इति यथा। दूरप्रतियोगित्वात् समीपशब्दोऽध्याहार्यः। दूरस्थानि समीपस्थानि [च] इत्यर्थः। कानि पुनस्तानि ? उच्यते—निवत उद्वतश्च, उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे[8] इति वतिः। नियतो निर्गतानि उद्वतश्चोद्गतानि उच्छ्रितानि हिम[व]द्धेमकूटप्रभृतीनि, यत्किंचिदन्तरवर्ति वस्तुजात तत्सर्वं त्वदधीनमेवेत्यर्थः। इत्थंभूतः सन् हे प्रजापते विश्वसृक् विश्वस्य भूतजातस्य स्रष्टः जीवधन्य जीवं प्राणं प्राणिना धिनोति धारयति यो रसानुप्रदानेन स जीवधन्य उच्यते। स त्व इदम् जङ्घादि वात्र [?]

1. तुलना—'परिपूर्वो भवति परिग्रहे परिरक्षाया वा'। निरु० स्कन्द० टी० १०।४३॥ 2. निघ० २।१०॥

3. मनुपलभ्यमूलमिदम्। 'धनमूला. क्रियाः सर्वा धनमूलं च जीवितम्' इति सुभाषितम्॥

4. तैं० ब्रा० २।८।३॥ प्राजापत्ये पुरोडाशस्येय याज्या।

द्र० सायण. तैं० ब्रा० २।८।३॥ अस्य मन्त्रस्यार्थिनं निर्दिष्टो वररुचिना।

5. प्र० ६।१।१८२॥ 6. निघ० ३।२६॥

7. तुलना—महाभाष्य० ४।१।४८॥ 8. प्र० ५।१।११८॥

विनिःसृतं नः अस्माकम् देव दानादिगुण प्रतिहर्य, हर्यतिः प्रेप्साकर्मा[1]। प्रेप्सया च ग्रहणं लक्ष्यते। प्रतिगृहाण भक्षय इत्यर्थः। हव्यम् हविराज्यरूपम्।

—:o:—

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः।
सं देवत्रा बभूवथुः[2] ॥६२॥

गोतमस्यार्षम्। अग्निना सह सोमो स्तूयते। तथा ह्युक्तम्—अथास्य सांस्तविका देवाः—इन्द्रः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिः[3] इति। अग्नीषोमा, ईदग्नेः सोमवरुणयो.[4] उक्तपदयोरीकारः, सोमस्य च षत्वम्। अग्नीषोमा आमन्त्रितप्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुक्[5] इत्याकारः, अग्नीषोमौ, सवेदसा समानशब्दस्य सभावश्छन्दसि[6] विधीयते। वेद इति धननाम[7]। विद्यते ज्ञायते सर्वेण वेदयति इति वा, तद्धन्तं प्रकाशयतीत्यर्थः। हवीषि चात्र धनसमानार्थत्वात्। समानं निर्वचनम्, समानं वेदो धनं हविराख्यं ययोस्तौ समानवेदसौ समानहविष्काविस्यर्थः। तयोः संबोधनम्। सहूती ह्वयतेः शब्दकर्मणः… [वनतम्]… गिरः गीः स्तुतिः। [सम्] समो बभूवथुरित्यनेन संबन्ध.। देवत्रा देवादिभ्यो द्वितीयासप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः[8] देवेषु बभूवथुः। समित्ययमेकीभावे वर्तते। देवाना मध्ये भिन्नस्यानावपि सह स्तूयेथे इत्यर्थः॥

—:o:—

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम्।
युवं सिन्धूँरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान्[9] ॥६३॥

---

१. निरु० ७।१७॥

२. ऋ० १।९३।९॥ पुरोऽनुवाक्येयमग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य। द्र० शा० श्रौ० १।८।१०॥

३. निरु० ७।८॥

४. अ० ६।३।२७॥

५. अ० ७।१।३९॥

६. अ० ६।३।८४॥

७ निघ० २।१०॥

८. देवमनुष्यपुरुष० [अ० ५।४।५६] इत्यादिना।

९. ऋ० १।९३।५॥ याज्येयमग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य। द्र०शा०श्रौ० १।८।१०॥

गोतमस्यार्षम् । अग्नीषोमयोः सामर्थ्यं कथ्यते । **युवम्** युवाम् एतानि इति साभिनय दर्शयति । एतानि ग्रहनक्षत्रतारावृन्दानि **दिवि** द्युलोके **रोचनानि** रुच दीप्तौ दीप्यमानानि **अग्निः [च]** चशब्दः कर्मोपसग्रहार्थः त्वं चेति शेषः, हे **सोम ! सक्रतू** क्रतुशब्द कर्मवचन.[1] प्रज्ञावचनश्चास्ति,[2] समानकर्माणौ समानप्रज्ञौ वा । **अधत्तम्** अधारयतं धारयथः निरतिशय-सामर्थ्ययोगेन । युवयोरुभयोर्माहात्म्येन ध्रियन्त इत्यर्थः । किं च **युवम्** युवामेव **सिन्धून्** सिन्धवो नद्या. समुद्रा वा, सिन्धून् स्यन्दनस्वभावान् गङ्गाद्या, अन्ये (?, अन्यान्) क्षीरोदधिप्रभृतीन् समुद्रान् इति । ताश्च धारयतो लोकस्थित्यर्थम् । माहात्म्यकथनानन्तर बुद्धौ विपरिवर्तमानमभिल-पितमभिधीयते । **अभिशस्ते.** अभ्युपसर्गपूर्वस्य शसु हिंसायामित्यस्य क्तिन्-प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम्, अभिहननरूपत्वात् **अवद्यात्** अवपूर्वाद्वदतेः पापेऽभि-धेये 'अवद्यम्' इति निपात्यते[3] । अवद्यात् पापात् ससारास्यात् हे **अग्निषोमौ अमुञ्चतम्**, लोडर्थे लङ्, मुञ्चतम्, गृभीतान्, हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य[4] इति हकारस्य भकारादेशो विधीयते । गृहीतान् ससारपाशबद्धान् अस्मान् इत्यर्थः । युवयोः प्रसादान्मुक्ति गमिष्याम इत्यर्थ ।

—.०:—

इन्द्राग्नी अवसा गतमस्मभ्यं चर्षणीसहा ।
मा नो दुःशंसं ईशत[5] ॥६४॥

वसिष्ठास्यार्षम् । इन्द्रेणाग्निः सह स्तूयते । तथा ह्युक्तम्—"अथास्य सांस्तविका देवा-अग्नि सोमो वरुण"[6] इत्यादि । हे **इन्द्राग्नी अवसा** अवतेरक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वाऽसुन्प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम् । हेतावीय तृतीया । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । रक्षणार्थं वेत्यर्थ । **आगतम्** छान्दसो छकारलोप आगच्छतम् । **अस्मभ्यम्** विभक्तिविपरिणाम कार्यं, अस्माक रक्षभूत यज्ञमित्यर्थ । **चर्षणीसहा** चर्षणयो मनुष्या, ते च सामर्थ्या-

---

१. निघ० २।१॥ २. निघ० ३।६॥
३ अवद्यपण्यवर्या० [पा० ३।१।१०१] इत्यादिनेति शेष. ॥
४. पा० ८।२।३२॥ मा० वा० ॥
५ ऋ० ७।६४।३॥ पुरोनुवाक्येयमैन्द्राग्नपुरोडाशस्य । ऐ० शां० श्रौ० १।८।११॥
६. निरु० ७।१०॥

दिह शत्रुभूता गृह्यन्ते । षह मर्षणे अभिभवे छन्दसि[1] इति वचनात् सहिर-भिभवार्थः । मनुष्याणां शत्रुभूतानामयष्टॄणामभिभवतारौ नाशयितारावि-त्यर्थः । [मा] मेति प्रतिषेधार्थो निपात ईशत इत्याख्यातेन संबध्यते । नः अस्माकम् दुःशंसः दुरित्ययमुपसर्गो निन्दायां वर्तते । दुष्टस्य निन्दारूपस्य वचनस्य शंसितारः दुःशंसो नास्तिका उच्यन्ते । मा ईशत ईश ऐश्वर्ये ईश्वरा मा भूवन् अधिकगुणा मा भूवन् साधूनस्मांस्ते, युवयोः प्रसादेन दुर्जनाः पराभवन्त्वित्यर्थः ॥

—:०:—

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईट्टे रयिं यशसं पूर्वभाजम् ।
इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः[2] ॥६५॥

वसिष्ठास्यार्षम् । गीर्भिः स्तुतिभिः हविर्भिश्च युवामाराधयन्निति संबन्धः । यतो हविर्भाक्त्वमनयोर्विधीयते । उक्तं च अस्मिन् प्रकरणे हविर्भा-जश्च सर्वा देवता निरुच्यन्ते[3] इति । स्तुतिमूलत्वाद् याच्ञायाम्, तत्पूर्वमभि-लपितार्थमाह विप्रः विप्र इति मेधाविनाम[4], मेधावी सकृच्छ्रुतितो ग्रन्थग्रहणे सामर्थ्यान्वितः, स्तुतिकर्मणि कुशलः, प्रमतिम् प्रकृष्टा युक्तायुक्तविवेकनिरू-पिणी संसारबन्धच्छेदमन्ती [मतिम्] इच्छमानः वाञ्छन् ईट्टे ईट्टिरध्येषणा-कर्मा प्रार्थनार्थः प्रार्थयते व्यवहाररूपेण, किं ? रयिम् धनम्, कीदृशम् ? यशसम् यशःसाधनं कीर्तिकरमित्यर्थः । पूर्वभाजम् पूर्वेषा पित्रादीनामपि भजनीयमनुष्ठानयोग्यमित्यर्थः । अत. हे इन्द्राग्नी, देवताद्वन्द्वे च[5] इति दीर्घत्वं विधीयते । वृत्रहणा आमन्त्रितप्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुक्[6] इत्याकारः, वृत्रहणौ वृत्रस्यासुरस्य पापस्य मेघस्य वा हन्तारौ, साहचर्यणाग्निरपि वृत्र-हेत्युच्यते । सुवज्रा सुवज्रौ पूर्वेण न्यायेन[7] इन्द्रस्य सम्बन्ध । शोभनेन वज्रेण सुवज्रौ, आयुधसामान्यवचनो वा वज्रशब्दः, स्वायुधौ । प्रशब्दः तिरतमि-

---

१. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥ कस्यचिद्धातुपाठस्य तद्वृत्तेश्च वा कस्यचिद् वचन-मिदं स्यात् ।

२ ऋ० ७।९३।४॥ याज्येयमैन्द्राग्नपुरोडाशस्य । द्र० श्रौ० सू० ६।१०।६॥

३. द्रष्टव्यम्—'अग्निः प्रत्नेन' (२४) मन्त्रव्याख्याने वररुचिवचनम् ।

४. निघ० ३।१५॥

५. पा० ६।३।२६॥ ६. पा० ७।१।३९॥ ७. साहचर्येणेत्यर्थः ।

त्यनेन सम्बध्यते । न अस्मानपि नव्येभि नव्यैः णु स्तुताविरयस्यैतद् रूपम्, स्तुतै । अथवा नव्येति नवनाम नवै अन्येभ्योऽदत्तपूर्वैरित्यर्थ. । प्रतिरतम् प्रवधयतम् देष्णं ददाते कृत्यार्थे ष्णप्रत्यय, देये कं (?), सामर्थ्याद् वने युवयो प्रसादेन रक्ष्यो भविष्यामीत्यभिप्राय. ।

—:o—

एन्द्र सानुसिं र्‌यिं सुजित्वान सुदासहम् ।
वर्षिष्ठमूतये भर' ॥६६॥

मधच्छन्दस आर्षम् । [आ] आकारो मन्त्रान्तेनाख्यानेन सबध्यते । हे इन्द्र इरादानादिगुण[1] सानसिम सानसिशब्दो द्वितीये कल्पे निरुक्त[2] । सभजनीय सर्वभूतानामत्यन्तोज्ज्वलमित्यर्थ । रयिम् धनम्, [सजित्वानम] सह॰शब्दपूर्वस्य जयते क्वनिप्प्रत्ययान्तस्येद रूपम्, सजय जयितारमित्यर्थ । सदासहम षह मर्षणे सवकार्यक्षमम् वर्षिष्ठम् अतिशयेन वृद्धमक्षयमित्यर्थ । ऊतये ऊतिरवतेरक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वेद रूपम्, रक्षणार्थं तर्पणार्थं वेत्यर्थ । भर हरतेहकारस्य भकारादेश, आकारस्यात्र सबन्ध, आहार धन मह्यमित्यर्थ ।

अथवा अनेन मन्त्रेण पुत्र प्रार्थ्यते । हे इन्द्र सानसिम् सभजनीयम्, सर्वभूतानामाश्रयणीय रयिं पुत्राख्य धन सजित्वानम् सम्यक् शत्रूणा रोगादीना च जेतार सदासहम् सर्वदा मर्षणशील क्षमावन्तमित्यर्थ । प्रदर्शनार्थमिदम्, सर्वैरात्मगुणैरुपेत वर्षिष्ठम अतिशयेन वृद्ध श्रुतेन, सर्वविद्यापारगमित्यर्थ । ऊतये अवनाय पितॄणामानम्य (?, मानृण्य) तन । तथा हि—पुत्र पुरु त्रायते,निपरणाद्वा, पु नरक ततस्त्रायत इति वा[3] इत्याचार्यवचनम्।

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितर त्रायते सुत[4] ।
तस्मात पुत्र इति प्रोक्त पूर्वमेव[5] स्वयम्भुवा[6] ॥

---

१ ऋ० १।८।१॥ पुरानुवाक्ययमैन्द्रस्य माध्याह्न्यस्य । इ० शां० श्री० १।८।१२॥

२. निरु० समु० पृ० २६॥

३ निरु० २।११॥

४ 'त्रायते पितर सुत' इति मुद्रित पाठ ।　　५ 'स्वयमेव' इति मुद्रित पाठ ।

६ मनु० ६।१३८॥ म० भा० आदि० ७४।३७॥

इति मनुवचनम् । आभर आहरास्माकमिति । विभुत्वात् मन्त्रपदाना सर्वथा योजना कर्त्तव्या[1] ॥

—:o:—

प्र संसाहिषे पुरुहूत शत्रूञ्ज्येष्ठस्ते शुष्मं इह रातिरस्तु ।
इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम्[2] ॥६७॥

जयस्यार्षम् । प्र ससाहिषे इह सहतिरभिभवे निरवति वा तव प्रकर्षेणाभ्यभव [?] अभिभवसि हि पुरुहूत बहुभिर्यजमानैः स्तूयमानो वीर्यवृद्धः सन् बलवान् इत्यर्थः । शत्रून् वृत्रनमुचिप्रभृतीन् ज्येष्ठ अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा ते तव शुष्म शुष्म इति बलनाम[3] शुषे[र्म]न् प्रत्यय, फरस्य सायौगिक हन्त्यादिक (?, बलादिकं) शोषयतीति शुष्म अतोऽतिशयवचनः सामर्थ्याद्, इह अस्मदीये यज्ञे, रातिः दान हविर् अस्तु । अस्मत्प्रत्तेन हविषा परितुष्टः सन् हे इन्द्र आ भर आहरास्माकमिति शेषः । दक्षिणेन दाशतेर्दानार्थस्य[4], दक्षिणो हस्तः, दीयत एनेन देवपितृमनुष्येभ्य, तेन दक्षिणेन हस्तेन वसूनि वस्विति धननाम[5] वसतेराच्छादनार्थस्य, औणादिक उप्रत्यय.[6] । आच्छादयति तत्सर्वं दोषजात, वसूनि धनानि कस्मादेवमुच्यते ? यस्मात् त्व पतिः

१. दुर्गाचार्येणाप्ययमेव सिद्धान्त स्थिरीकृत । तथा हि—"""त एते वक्तुरभिप्रायवशादन्यार्थत्वमपि भजन्ते मन्त्रा । न ह्येतेष्वर्थस्येयत्तावधारणमस्ति । महार्था ह्येते दुष्परिज्ञानाश्च । यथाश्वारोहवैशेष्यादश्व साधु साधुतरश्च वहत्येवमेते वक्तृवैशेष्यात् साधून् साधुतरांश्चार्थान् स्रवन्ति । तथैव सति लक्षणोद्देशमात्रमेवैतस्मिञ्छास्त्रे निर्वचनमेकैकस्य क्रियते । क्वचिदध्यात्माधिदैवाधियज्ञोपदर्शनार्थम् । तस्मादेतेषु यावन्तोऽर्था उपपद्येरन्नधिदैवाध्यात्माधियज्ञाश्रया सर्व एव ते योज्या । नात्रापराधोऽस्ति' । [निरु० २।८ दुर्ग टी०] ॥

स्कन्दस्वामिनापि '… सर्वदर्शनेषु च सर्वे मन्त्रा योजनीया । कुत ? स्वयमेव भाष्यकारेण सर्वमन्त्राणा त्रिप्रकारस्य विषयस्य प्रदर्शनाय "अर्थं वाच पुष्पफलमाह" [निरु० १।२०] इति यज्ञादीना पुष्पफलत्वेन प्रतिज्ञानात्' इत्युक्तम् [निरु० ७।५॥ स्कन्द टी०] ॥

२. ऋ० १०।१८०।१॥ याज्येयमैन्द्रस्य सान्नाय्यस्य । द्र० शा० श्रौ० १।८।१२॥

३ निघ० २।९॥ ४ 'दाशतिर्वा स्याद् दानकर्मण' इति निरुक्तम् १।७॥

५ निघ० २।१०॥ ६ द्रा० उ० १।६५॥ प० उ० १।१०॥

स्वामी सिन्धूनाम् सिन्धवो नद्य, इह सामर्थ्यादन्तरिक्षचारिण्यो गृह्यन्ते। अन्तरिक्षचराणा वाहुदवत्येवमादीना (?) वा भूचराणम्। अथवा सिन्धव समुद्रा क्षीरोदधिप्रभृतीना समुद्राणा वा असि भवसि। रेवतीनाम् मणिमुक्ताप्रवालादीना(?, प्रवालादिना) धनेन धनवतीना, समुद्रपक्षे—पुंलिङ्गत्वाद् धनवतामिति व्याख्येयम् ॥

—।०।—

वि नं इन्द्र मृधों जहि नीचा यंच्छ पृतन्युतः ।
यो अस्माँ अभिदासत्यधरं गमया तमः[1] ॥६८॥

शानस्या (?, शासस्या)र्पम्। [वि] विशब्दो जहीत्यनेनाख्यातेन सबध्यते। न अस्माक शत्रुभूतानिति शेष। हे इन्द्र मृध [मृध इति] सग्रामनाम[2], मृध करोतीति णिच् प्रत्यय, तदन्तात् क्विप्, ततश्च णेरनिटि[3] इति णिलोप, द्वितीयाबहुवचनमेतत। मृध सग्रामकारिण. प्रतियोधनसमर्थान् जहि हन्तेरेतद् रूपम् विशब्दस्यात्र सबन्ध। विजहि विगतजीवितान् कुरु इत्यर्थ.। नीचा नीचं यच्छ यच्छ नियमय निगृहाण अवधारयेत्यर्थ। पृतन्यत पृतनाशब्दात् सग्रामवचनाद्[4] इच्छार्थे क्यच् प्रत्यय, ये सग्राम शत्रु कामयन्ते। य न समर्था तान् निगृह्य मुञ्चेत्यर्थ। [य]श्च तिरोभूय अस्मान् अभिदासति दस्यति क्षयाय। अभिदासति आभिमुख्येन क्षपयति यापन इत्यर्थ। यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्य। त महादुर्जन अधरम् निकृष्ट तम गमय मारयेत्यभिप्राय ॥

——

मृगो न भीमः कुंचरो गिरिष्ठाः पंरावत आ जंगन्थाः परंस्याः ।
सृकं संशायं पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताळ्हि वि मृधो नुदस्व[5] ॥६०॥

जगत्यार्षम्। इन्द्रोऽभिधीयते। अयत्र शब्दनाऽत्र मन्त्रा मध्यमपुरुषयोगात्। इन्द्रश्च मध्यमस्थानोऽत्रावेव वायु। मृग [मृगो]मार्ष्टेर्गतिकर्मण[6], मृग

---

१ ऋ० १०।१५२।४॥ वैमृधस्य हविषा पुरोऽनुवाक्या। द० मं० म० २।८।१०॥ ४।१२।३॥

२ निघ० २।१७॥ ३ पा० ६।४।५१॥ ४ निघ० २।१७॥

५ ऋ० १०।१८०।२॥ सायस्य वैमृधस्य हविष। द० श्रौ० सौ० ३।१।३॥ मं० म० ४।१२८।३॥ ६ निघ० ३।२०॥

शीघ्रगतिरित्यर्थ.। [न] उपरिष्टादुपचाराद् नशब्द उपमार्थं । मृग इव यथा मृगः सिंहो व्याघ्रो वा भीमो भयङ्कर, कुचरः कुत्सित प्राणिवधमुद्दिश्य चरतीति कुचरः, गिरिष्ठाः गिरि पर्वत विन्ध्यादिः, तत्र स्थायी, परावत दूरनामैद[1], दूरात् स्वस्थानात् तूर्णमामिपार्थम् [आ जगन्थाः] आगच्छेत् तद्वत्। यदा 'कुचरो गिरिष्ठाः' इतीन्द्रस्यैव विशेपणे [तदा] क्वाय न चरतीति[2] वकारस्य सम्प्रसारणे नकारलोपे च कुचर । अणिमादियोगान्न क्वचिन्न चरति, सर्वत्र चरतीत्यर्थः। गिरिष्ठाः गिरिर्मेघः तस्मिन् गन्तव्ये स्थातुं शीलमस्येति, गिरिस्थायी समीप सेमीव (?, स्थायी) सप्तम्येपा कूपे गर्गकुलम्[3] इतिवत्। प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्यैकवाक्यतार्थं य[स्त]च्छब्दा-वध्याहार्यौ। यस्त्व कुचरो गिरिष्ठा स त्व परावत दूरात् स्वर्गाख्यात् स्थाना-दन्तरिक्षाद्वेत्यर्थं । त्वमागत्य चरुभिराराधितो वीर्यवृद्ध सन् सृकम् वज्रना-मैतत्[4] सशाय शो तनूकरणे, समित्येष निरित्येतस्य स्थाने[5] द्रष्टव्य । निश्शाय तीक्ष्णीकृत्य पविम् एतदपि वज्रनाम[6], पुनरुक्तिदोषपरिहारार्थं क्रियायोगमङ्गीकृत्य प्रवर्तते, अह पार्थो धनञ्जय[7] इति यथा । पवतिर्गति-कर्मा, पविं गन्तार शत्रूणा कायेषु । हे इन्द्र तिग्मम् तिग्मशब्दस्तीक्ष्णवचन तिग्मस्वभावेन तीक्ष्णधार, तेन वज्रेण [वि]विशब्दस्ताळ्हीत्येतेन सबध्यते। शत्रून् दैत्यादीन् [ताळ्हि] ताळ्हीति वधकर्मा,[8] विजहि मारय मदोत्सेधयु-क्तान् प्रतियोधनसमर्थान्। ततश्च [वि] विशब्दो नुदस्वेत्यनेन सबध्यते। मृधः निरूपितमेतच्छब्दरूपम्[9]। सग्रामकारिणो दुर्बलान् प्रतियोधनासमर्थान् विनुदस्व प्रेरय इत स्थानादपनयेत्यर्थः,॥

—:०:—

मुहाँ इन्द्रो य ओजसा पुर्जन्यो वृष्टिमाँ इव ।
स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे[10] ॥७०॥

१. निघ० ३।२६॥ २. निघ० १।२०॥
३ तुलना—महाभाष्य ४।१।४८॥ ४. निघ० २।२०॥
५. निरुक्ते "निरित्येष समित्येतस्य स्थाने" [१२।७] इत्येव पाठ ॥
६. निघ० २।२०॥ ७ अनुपलब्धमूलमिदम् ॥
८. निघ० २।१९॥ ९ द्र० निरु० समु० पृ० ६२॥
१०. ऋ० ८।६।१॥ दर्शपौ मनुवाक्यय माहेन्द्रस्य साम्नाय्यस्य। द्र० आ० श्रौ० ६।६॥ शा० श्रौ० १।८।१३॥

वत्सस्यार्षम् । [महान्] मंहतेर्दानार्थस्य, ददात्यसौ भक्तान् भूतेभ्यो-ऽनुग्राहकतया जनान् (?) 'इत प्रदान ह्यमुष्मिन् लोके उपजीवन्ति'[1] इति । इन्द्रः दानादिगुणः [य.] ओजसा उब्जतेर्न्यग्भावार्थस्य बलपर्यायः न्यग्भावयत्येतत् शत्रुजातम्, ओजसा बलेन शत्रुक्षयकरेण युक्त इति शेषः, महाबल इत्यर्थः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । स महेन्द्रः पर्जन्यो वृष्टिमां इव तर्पयतीति [पर्जन्य] तृपेराद्यन्तविपर्ययेण तकारलोपेन च जन्यप्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम्[2], पर्जन्यो वृष्टिमां इव यथा पर्जन्यो मध्यमस्थानो वर्षपर्यन्त (?, वर्षयन्) धारात्मना क्रमेण वर्धते । एव स्तोमैः स्तुतिभिर्निरतिशयप्रीतिजननीभिः वत्सस्य मम वावृधे वर्धते स्तूयमान. ॥

—:o:—

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा मुहान् भुवो विश्वेषु सवनेषु युज्ञियः ।
भुवो नॄँश्च्यौत्नो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षणे[3]॥७१॥

वैकुण्ठस्यार्षम् । भुव नेद पृथिवीनामधेयस्य भूशब्दस्य रूपम् । किं तर्हि ? भवतेर्लङि छान्दसत्वादडभावः, वर्णव्यापत्तिश्च[4] अभवः त्वम् हे इन्द्र ब्रह्मणा परिवृढेन स्तुतिलक्षणेन स्तूयमान इति शेषः । महान् महत्त्व प्राप्तवान, महत्त्व च वृत्रवधादियोगात । तथा च श्रूयते—इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा महानभवत्[5] इति । यो हि भुवनस्य वध करोति स महान् भवति । भुव पूर्ववत् अभिधा [illegible], अभवः भवसि विश्वेषु सवनेषु सवनमिति यज्ञनाम,[6] यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु, अथवा प्रातःसवनादिषु यज्ञिय यष्टव्य । तथा च श्रूयते—ऐन्द्रो वै यज्ञ, इन्द्रो यज्ञस्य देवता[7] इति । भुव. भवतिरत्राभिपूर्वो द्रष्टव्य. । कुत एतन्नम्यते ? अर्थसामर्थ्यात् । किं पुनरर्थसामर्थ्यम् ? उच्यते—विश्वस्मिन् भरे [भर] इति संग्रामनाम,[8] सङ्ग्रामनियोगेन नृशब्दश्च शत्रुभूतेषु मनुष्येषु वर्तते तत्रोऽभिभवनमन्वेष्टव्य [illegible] । यतोऽत्र

१ तुलना वाजो—तै० स० [illegible]॥
२. तुलना—[illegible] । [illegible] । [illegible] नि० १०।१०॥
३. ऋ० १०।५०।४॥ इन्द्रो [illegible] । [illegible] ११८॥
४. द० नि० स्कु० पृ० ५८॥
५. [illegible] ११९ ॥ तुलना—[illegible] ॥ [illegible], ४।१।३।१७॥
६. निघ० ३।१७ ॥ ७ [illegible] ॥ ८. निघ० २।१७ ॥

भवतिरभिपूर्वं शत्रुबाधने वर्तते । इदमत्र वक्तव्यम्—उपसर्गा, किं द्योतका उत वाचका इति ? केचिदाहु —उपसर्गा द्योतका इति । उपशब्द समीपवचन, समीपस्था (?,समीपस्थयोर्) नामाख्यातयोरर्थं विशेषण सृजन्ति बोधयन्ति द्योतयन्ति इत्युपसर्गा । कथ ? अनेकार्थत्वाद् धातूना प्रकरणानुरोधिनमर्थमभिदधत शब्दस्योपसर्जनमात्रे साहाय्य प्रतिपद्यमानास्तस्यैवार्थस्य द्योतका इति । वाचका इत्यपरे । कुत ? अनेकप्रकारा ह्युपसर्गाणामर्था प्रकर्षादय, प्राहु अभि[म]तानर्थविशेषान् नामाख्यातयो, पृथक् प्रयोगेऽपि वाचकत्वमेषा दृष्टम् यद्बुद्धतो निवतो यासि[1] निष्कौशाम्बिरिति । एवमप्युपसर्गप्रसङ्गेन सर्वेषामुपसर्गाणा सामान्येन मनाक् स्वरूपमुक्तम् । प्रकृतमभिधीयते । अभ्यभव अभिभवसि ननु मनुष्यान शत्रुभूतान, च्यौत्न च्यौत्न इति बलनाम[2], च्यावयति स्वस्मात् स्थानात रातिमिति । च्यौत्नमस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽञ्[3] प्रत्यय । बलवान महाबल इत्यर्थ । क्व शत्रूनभिभवसि ? विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे, भर इति सग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा[4] । भ्रियन्त हि तदर्थं योद्धादय, ह्रियन्त वा यौधादीना प्राणा । ज्येष्ठश्च देवाना प्रधानभूत । तथा च श्रूयत—इन्द्र खलु वै श्रेष्ठो देवानामुपदेशनात्[5] इति । मन्त्र मनुत बोधत कृतित्वात् वोद्धा च, स्तोतृवर्गं सर्वं ज्ञात्वा सर्वां वा शब्दराशी लोकपालत्वात् लोकवृत्तान्त विश्वचर्षणे विश्वस्य सर्वस्य भूतजातस्य शुभाशुभस्य चर्षणिश्चायिता द्रष्टा च, तस्येद सबोधन हे विश्वचर्षणे । इत्थ भूत त्वा स्तुम इति वाक्यशेष ॥

— ० —

पि॒प्री॒हि दे॒वाँ उ॑श॒तो य॑विष्ठ वि॒द्वाँ ऋ॒तूँरृ॑तुपते यजे॒ह ।
ये दैव्या॑ ऋ॒त्विज॒स्तेभि॑रग्ने॒ त्वं होतॄ॑णाम॒स्याय॑जिष्ठः[6] ॥७२॥

त्रितस्यार्षम । [पिप्रीहि] प्रीङ् तर्पणे प्रीणय देवान यागाङ्गभूतान् उशत वश कान्तौ कामयमानान् स्व स्व भागमिति शेष । यविष्ठ

१ ऋ० १०।१४२।४ ॥ २ निघ० २।९ ॥
३ अ० ५।२।१२७ ॥ ४ निरु० ४।२४ ॥
५ तै० ब्रा० २।३।१ ॥
६ ऋ० १०।२।१ ॥ 'पिप्रीहि देवान् इति स्विष्टकृत पुरोनुवाक्या' इति ॥ शा० श्रौ० १।१।१ ॥

अतिशयेन युवन् विद्वान् जानन् स्वमधिकारमस्मद्भक्तता च । किञ्च ऋतून् वसन्तादीन् ऋतुपते ऋतूना पालयित, तै सह सस्तवदर्शनात् । तथा चोक्तम्—अथास्य सांस्तविका देवाः । इन्द्र सोमो वरुण पर्जन्य ऋतवः[1] इति । यज इह अस्मिन् लोके, कस्मादेवमुच्यते ? यस्माद् दैव्या देवाना स्वभूता. ऋत्विजः अध्वर्यु प्रभृतय तेभि तै तृतीया बहुवचनमेतत् षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, तेषा मध्ये हे अग्ने त्वम् एव होतृणाम् होम कुर्वताम् असि आ यजिष्ठ आङ् मर्यादाया मर्यादया यथाशास्त्रमतिशयेन यष्टा त्वमेव यतस्ततस्त्वामेव वय ब्रूम इति ॥

—:०:—

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावकशोचे वेष्ट्वं हि यज्वा ।
ऋता यजासि महिना वि यद्भूर्हव्या वह यजिष्ठ या ते अद्य[2] ॥७३॥

भारद्वाजस्यार्षम् । प्रत्यक्षकृतोऽयम्मन्त्रो मध्यमपुरुषयोगात् त्वमिति चैतस्य सर्वनाम्न प्रयुज्यमानत्वाच्[3] [च] । सबोधनाविद्योतनाय हे शब्द. प्रयोक्तव्य । हे अग्ने अग्निरग्र प्रणयन स्थान स्वर्गाख्यं निरुपम सुकृतीन् नयति । धारयत्येनश्च[4] इति नयतेर्द्विकर्मक[त्व]स्मरणात् प्रयोग, तस्येद सबोधन हे अग्ने यदद्य अस्मिन् काले विश विश प्रवेशने माहात्म्येन कृत्स्नस्य जगत प्रवेष्टा व्याप्ता अध्वरस्य, ध्वरति हिंसाकर्मा[5] सा हिंसा यस्य नास्ति सोऽध्वर । कुत एतज्ज्ञायते ? तत्र भवन्तो मीमासका आहु – चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म[6] इति । तस्माद् यज्ञे वधोऽवध[7], [इति स्मरणात्] म

१. निरु० ७।८ ॥

२. ऋ० ६।१५।१४ ॥ "....अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य इति [त्रिष्टुभ] याज्या" इति । शां० श्रौ० १।६।२ ।.

३ द्र० निरु० ७।२ ॥

४. अत्र कदाचित 'नियमोर्हरतेश्च" [महाभाष्य० १।४।५१] इति पाठ स्यात् । अनेव हि नयतेर्द्विकर्मकत्व स्मर्यते ॥

५. निरु० १।८॥

६. मी० द० १।१।२ ॥

७ मनु० ५।३६ ॥

वा उ एतन् म्रियते' इति च मन्त्रलिङ्गात्' । शास्त्रवशात् [अ]हिंसाकर्म यज्ञस्य दर्शपौर्णमासादेः होतः त्वमिति शेषः । पावकशोचे पावयितृ

१. ऋ० १।१६२।२१॥

२. यज्ञे पशुहिंसाऽवैदिकोत्तरकालिका च श्रुतिस्मृतीतिहासदर्शनात्, यानि च अजैर्यष्टव्यमित्येवं भूतानि ब्राह्मणवाक्यानि तान्यपि धान्यपराणि । तदुक्तं महाभारते—

ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः ।
ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः ॥
अपरिज्ञानमेतत् ते महान्तं धर्ममिच्छतः ।
नहि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरन्दर ॥
धर्मोपघातकस्त्वेष समारम्भस्तव प्रभो ।
नायं धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते ॥
आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि ।
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान् भवेत् ॥
यज बीजैः सहस्राक्ष त्रिवर्षपरमोषितैः ।
एष धर्मो महान् शक्र महागुणफलोदयः ॥

म० भा० आश्व० ६१।१२-१६॥

अन्यच्च—

अजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
अजसंज्ञानि बीजानि छागं नो हन्तुमर्हथ ॥

म० भा० शान्ति० ३३७।४॥

सुरा मत्स्या मधु मांसमासवं कृशरौदनम् ।
धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद् वेदेषु दृश्यते ॥

म० भा० शान्ति० २६५।६।

मत्स्यपुराणेऽपि—

अधर्मो' बलवानेष हिंसा धर्मेप्सया तव ।
नवः पशुविधिस्त्विष्टस्तव यज्ञे सुरोत्तम ॥
अधर्मो धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ।
नायं धर्मोऽधर्मोऽयं न हिंसा धर्ममुच्यते ॥
आगमेन भवान् धर्मं प्रकरोतु यदीच्छति ।
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मेणाव्यसनेन च ।
यज बीजैः सुरश्रेष्ठ त्रिवर्षपरमोषितैः ॥

(मत्स्यपुराण १४२।१२-१४)

शोचिः दीप्तिर्यस्य स पावकशोचिः शोचेरिसिन् प्रत्ययः, छान्दसः सकार-

---

अपि च—

'एतेऽपि ये याज्ञिका यज्ञकर्मणि पशून् व्यापादयन्ति ते मूर्खाः परमार्थं श्रुतेर्न जानन्ति। तत्र किलैतदुक्तम्—अजैर्यष्टव्यमिति। अजा व्रीहयस्तावत् सप्तवार्षिकाः कथ्यन्ते। न पुनः पशुविशेष' इति। पञ्चतन्त्रे काकोलूकीये॥

अन्यच्च—

"तथा हि किल वेदे अजैर्यष्टव्यमित्यादिवाक्येषु मिथ्यादृशोऽजशब्दं पशुवाचकतया व्याचक्षते। सम्यग्दृशस्तु जन्माप्रायोग्यं त्रिवार्षिकं यवव्रीह्यादि, पञ्चवार्षिकं तिलमसूरादि, सप्तवार्षिकं कङ्कुसर्षपादि धान्यपर्यायतया पर्यवस्यन्ति" इति स्याद्वादमञ्जरीकारः। पृ० १७७, १७८॥

एवं च कृत्वा वैदिकी श्रुतिरपि प्रवृत्ता—"यजमानस्य पशून् पाहि" [यजु० १।१] इति। विवृताश्चैमा भगवान् व्यासः—

पशुहिंसा वारिता हि यजुर्वेदादिमन्त्रतः॥
(महाभारते शान्ति० ३४४।२१॥ कुम्भघोण-संस्करणे)

अत एव यज्ञस्य 'अध्वर' इति नामापि संगच्छते।

मैत्रायणीसंहितायां स्पष्टमेव व्रीहियवयोः पशुत्वं प्रतिपाद्यते। तदुक्तम्—एते वै पशवो यद् व्रीहयश्च यवाश्च १।६।११॥

यानि च "यज्ञे वधोऽवधः" इत्यादीनि मनुवचनानि तानि सर्वाणि प्रक्षिप्तानीति प्रतीयते। यतो ह्युक्तं महाभारते—

अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता॥
सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत्।
कामकाराद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्नराः॥
(म० भा० शान्ति० २६५।४,५)

अपि च पशुयज्ञस्य 'पशुबन्धः' इति नाम, न तु 'पशुवध'। पुराकाले हि सर्वेऽपि पशवो यूपे बन्धनानन्तरं पर्यग्निकृता उत्सृज्यन्ते स्म, न तु तेषां वधो भवति स्म। यज्ञपूर्तिस्तु 'यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाशः' इतिवचनानुसारं पुरोडाशेन घृतेनाऽऽमिक्षया वा क्रियते स्म। विशेषमस्वस्मद् विरचित मीमांसा शाबर भाष्यस्य हिन्दी-व्याख्यायाः प्रथमे भागे 'पशुयज्ञ मीमांसा' प्रकरणे द्रष्टव्यम्।

लोप,[1] तत सम्बुद्धिगुण पावकशोचे। वे वेते कान्त्यर्थस्य कान्तो ह्यसौ देवानाम्, शुचिमध्वर देवा जोषयन्ते[2] इति कान्तस्य। न केवलमद्यैव होता यज्ञस्य किं च त्व हि हिशब्दोऽवधारणार्थं, त्वमेव यज्वा यष्टा पूर्वस्मिन्नपि काले सर्वस्य यज्ञस्य। यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहार्य। तस्माद् ऋता ऋतमिति सत्यनाम,[3] ततः तृतीयैकवचनस्य सुपा सुलुक्[4] इत्याकार। ऋतेन सत्येन यथातथमित्यर्थ। तथा च श्रूयते—"त्वं हि वेत्थ यथातथम्[5]" इति। यजासि पञ्चमो लकार, यज यागाङ्गभूतान् देवान्, महिना महिन इति महन्नाम[6] प्रथमकवचनस्य सुपा-सुलुक्[4] इत्याकार महान्। [वि] विशब्दो भूरित्यनेन सवध्यते [यद्] यच्छब्ददर्चार्थं स च हव्याद्यब्दात् परा द्रष्टव्यः विभ. निग्रहानुग्रहसमर्थो विभूरित्युच्यते। हव्या शेर्लोप, हव्यानि च [वह] वह प्रापणे देवान् प्रति, यजिष्ठ अतिशयेन युवन् या ते यानि हव्यानि अद्य अस्मिन् काले तानीति सम्बन्ध। हविर्वहन हि भगवतोऽग्ने प्रथम कर्म। तथा ह्युक्तम्—अथास्य कर्म वहन [च] हविषाम् इति॥

॥ इति वाररुचे निरुक्तसमुच्चये तृतीयः कल्पः ॥

—०:—

१ शुच धातो 'सर्वधातुभ्य इन्' इत्यनेन इकारान्त शोचिपद सिद्धमस्त्येव, किमि-सिन् विधानेन सकारलोपेन च।

२. तुलना कार्या—विश्व इत्तद्देवा जोषयन्त। तै० स० ३।१।१॥

३ निघ० ३।१०॥ ४ पा० ७।१।३९॥ ५ अनुपलब्धमूलमिदम्॥

६. निघण्टौ [३।३] न पठ्यते॥ ७ निरु० ७।८॥

॥ अथ चतुर्थः कल्पः ॥

'एकत्रिंशद्विध' मन्त्रं यो वेत्त्यृक्षु स मन्त्रवित्" इति वचनाद् एकत्रिंशद् विधा मन्त्रा व्याख्यायन्ते—

दैव्याश्शमितार आरभध्वमुत मनुष्या उपनयत मेध्यादुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् । प्रास्मा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिरन्वेनं माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य । उदीचीनाँ अस्य पदो निधत्तात् सूर्यं चक्षुर्गमयताद् वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरम् । एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्यतात् पुरा नाभ्या अपि शसो वपामुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । श्येनमस्य वक्षः कृणुतात् प्रशसा बाहू शलादोषणी कश्यपेवांसाच्छिद्रे श्रोणी कवषोरू स्रेकपर्णाऽष्ठीवन्ता षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्च्यावयताद् गात्रंगात्रमस्यानूनं कृणुतात् । ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात् । अस्ना रक्षः संसृजतात् । वनिष्ठुमस्य माराविष्टोरूकं मन्यमाना नेद् वस्तोके तनये रविता रवच्छमितारः । अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वम्' ॥७॥

१ बृहद्देवतायां मन्त्राणां पर्टत्रिंशद्विधत्वं प्रतिपादितम् । द्र० बृ०दे० १।३४ ३८॥ हरिस्वामिना तु शतपथविवरणस्यापोद्घाने— एवं पञ्चचत्वारिंशद्वान्तरभेदा वाक्यस्य इत्युक्तम् । भरतमुनिनापि 'षट्त्रिंशल्लक्षणानि तु लक्षणानि प्रोक्तानि वै भूषणसम्मितानि' (१६।४) इत्यनेन काव्यकाराणां षट्त्रिंशत्त्वमुक्तम् । स्कन्दस्वामिना [illegible] "मन्त्राः पञ्च-प्रकाराः । प्रैषा करणा, क्रियमाणानुवादिनः नमस्कारादिभिः, जपानुवचना- दिगता इति" इत्युक्तम् (ऋ० भा० उपोद्घात) । ब्रह्माण्डपुराणेऽप्यष्टादशी काचिद् मन्त्रा गणने । द्र० बम्बई संस्क० पत्रा ६१ ख । उव्वट स्वीययजुर्भाष्यस्योपोद्घाते 'त्रयात्रिंशविधा मन्त्राः' इत्युक्तवान् । त्रयोऽन्यविधस्य [illegible] शान्तारहण अत्रैव द्रष्टव्यम् ।

२ मन्त्ररत्नप्रयुक्तमिदम् ॥ ३ आश्व० श्रौ० ३।३।१ मै० सं० ४।१३,७॥

इति प्रैषः (१) विश्वामित्रस्यार्षम् । दैव्याः देवानां स्वभूता अध्रिगु-प्रभृतयः हे शमीतारः उत मनुष्याः मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयः सर्व एव यूयमिमं पशुं मारयितुम् आरभध्वम् आरम्भार्थो (?) उपनयत उपगच्छत मेध्याः मेध इति यज्ञः, तत्र भूताः, दुरः द्वाराणि यज्ञगृहद्वाराणि चात्वालोत्कर योर्मध्यमित्यर्थः । आशासाना कामयमानाः स्वं स्व भागमिति मेधपतिभ्याम् मेधो यज्ञः तत्साधनभूतः पशुरपि मेध उच्यते, तस्य पती स्वामिनौ तावग्नी-षोमौ तयोरर्थाय मेधम् मेधसाधन. पशुः [प्र] प्रशब्दः पुरस्तादर्थे वर्तते, अनेकार्थत्वादुपसर्गाणाम् । कुतः एतज्ज्ञायते ? "तस्योल्मुकं पुरस्ताद्धरन्ति" इति श्रुतेः। पुरस्ताद् अस्मै तादर्थ्यया [चतुर्थी] अग्निम् उल्का भरत हरत । स्तृणीत बर्हिः यत्रैव निहन्यते तत्र बर्हिः दर्भास्तृणीत । [अनु] अनुशब्दो मन्यतामित्यनेन सम्बध्यते । एनं माता अनु मन्यताम् वधार्थमस्यो-रकमार्थं [च] । अनु पिता पतव (?, पितापि) अनु मन्यतामित्यनुषङ्ग सर्वत्र । अनु भ्राता भ्रातानुमन्यताम् । कीदृशो भ्राता ? सगर्भ्यः समानगर्भ भवः सगर्म्यः । अनु सखा सखा चानुमन्यताम् । कीदृशोऽसौ ? सयूथ्यः यूथशब्द. सघातवचनः, समाने यूथे भवः सयूथ्यः । उदीचीनान् अस्य मार्य-माणस्य पशोः पदः पादान् निधत्तात्, तस्य तात्[2] इति तादादेशः सर्वत्र निवत्त । सूर्य चक्षुर्गमयतात् सूर्यप्रभवत्वात् सूर्यमेवास्य चक्षुर्गमयत । सर्वेन्द्रि-याणामेवं धर्मत्वेऽपि वचनात् यथान्यायं कारणपरिगहार्थम्[3] धर्म (?, द्रव्य) हि विनश्यन् कारणं गच्छति । वातं प्राणमन्वसृजतात् मुखनासिकाभ्या यो वायुः निस्सरति सोऽयं प्राणोऽभिप्रेतः । अन्तरिक्षम् प्रति असुम् प्रति प्राण शरीरधारणम्, दिशः प्रति श्रोत्रम् पृथिवीम् प्रति शरीरम् अन्वसृजतेत्यनुषङ्गः सर्वत्र । एकधा एकेन प्रकारेण अखण्डिता अस्य त्वचमाच्छयतात् पुरा नाभ्याः नाभेः । अपि शसः आवर्तरूपात् वपामुत्खिदतात् उद्धरत । अन्तरे-वोष्माणं वारयध्वात् मुखनासिकानिश्चारिण वायुमस्य वारयत निरुच्छ्वासं संज्ञपयतेत्यर्थः । श्येनम् श्येनादयः शब्दा उपमार्थत्वेनोपादीयन्ते, श्येनाकारम्

एतन्मन्त्रविषये मीमांसाशाबरभाष्ये ६।४।२२-२७॥ सूत्राणि द्रष्टव्यानि । स्कन्द-स्वामिनो निरुक्तटीका (भाग २, पृष्ठ ३३२) च ।

१. ऐ० ब्रा० २।११॥ २. पा० ७।१।४४॥

३. स्कन्दनिरुक्तटीका पाठोऽत्र भ्रष्टः । एतदाधारेण स शोधनीय. । द्र०भाग २, पृष्ठ ३३२ ।

अस्य वक्ष कृणुतात् कुरुत । **प्रशसा** द्विवचनस्य 'सुपां सुलुक्'[1] इत्याकारः, प्रकर्षेण शस्यते हन्यतेऽनेनेति प्रश शस्त्रमुच्यते[2]। स्वधितौ वा शस्त्राकारावित्येके । अथवा प्रशस्तौ बाहू कृणुत इत्यनुषङ्गः सर्वत्र । **शला दोषणी** शलाकाकारे दोषणी दीर्घे इत्यर्थः । **कश्यपेवासा** कश्यपेवासौ । **अच्छिद्रे श्रोणी** साकल्यमेवाच्छिद्रत्वम् । **कवषोरू** कवषा [कारौ] ऊरू **स्रेकपर्णाऽष्ठीवन्ता**[3] स्रेक करवीर तस्य पर्णाकारावष्ठीवन्तौ तौ च कृत्स्नावित्यर्थः । **षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय** पर्शव ता **अनुष्ठ्या** अनुष्ठाने यत्नेन कृत्स्ना **उच्च्यावयतात्** उत्कृन्तत । **एव गात्र गात्रमस्यानूनं** [कृणुतात्] अनतिरिक्त च कृणुत । **ऊवध्यगोहम्** भक्षित तृणादिक यदजीर्णं पशोरुदरे तिष्ठति तदूवध्यम्, तस्मिन् गूह्यते प्रच्छाद्यते स ऊवध्यगोहः, त च **पार्थिव** पृथिव्या भव **खनतात्** कृतन्त । **अस्ना** असृक्शब्दस्य लोहितवचनस्य 'पद्'[3] आदिसूत्रेण असन्नादेश, अस्ना लोहितेन **रक्षः ससृजतात्** सयोजयत, तद्धि रक्षसा भागः । **वनिष्ठुमस्य** वपासमीपे सन्त वपाखनने **मा राविष्ट** मा राविष्ट । **ऊरूकम्** विस्तीर्णं वपालक्षण[4] चैतदित्येव मन्यमानाः, एव च कुर्वताम् **नेत्** इच्छन्दोऽवधारणार्थः. **न इत् नेव** **व युष्माक तोके तनये** द्वे अप्येते अपत्यनाम्नी[5], पौनरुक्त्यपरिहारार्थं तोकशब्देन पुत्रोऽभिधीयते तनयशब्देन च पौत्र, बह्वर्थमेकवचनम् पुत्रेषु पौत्रेषु च पुत्राणा पौत्राणा च मध्ये **रविता** शब्दकर **रघत्** र शब्दे शब्दयिष्यति । हे **शमितार** एतज्ज्ञात्वा हे **अध्रिगो** प्रदर्शनार्थमिदमध्रिगुग्रहण, अध्रिगुप्रभृतय शमितार **शमीध्वम्** शमयत सुशमि शमीध्वम् शमित च शमयत मा शङ्का कुरुध्व हिंसेति । धर्म एव सा हिंसा शास्त्रेण[6] विहितत्वात्, अस्य च पशोरुत्कर्षो भवति । तथा च श्रूयते—

> यज्ञार्थं निधनं प्राप्ता प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः पुन ।[7] इति ।
> हिरण्यशरीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेति[8] इति च ॥

—:०:—

१. पा० ७।१।३९॥ २. अयं पाठ स्कन्देन 'केचित्' पदेन स्मृत, उत्तर 'अपरे' पदेन । द्र० । निरु० टीका भाग २, पृष्ठ ३३२ ॥ ३ पा० ६।१।६३॥

४. वररुचिरिदं व्याख्यानं मीमांसाशाबरभाष्यमन्वमनत् । द्र० मीमांसाभाष्य ६।४।२२॥ सायणेन तु 'ऊवध्य' पदस्य 'उदरगमिषदुग्णम्' इति व्याख्यान कृतम् । द्र० तै० ब्रा० ३।६।६॥ ५. निघ० २।२॥

६ द्र० निरु० समु० पृ० ६७ टि० २॥

७. मनु० ५।४०॥ ८. ऐ० ब्रा० २।१४॥

एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः ।
एभिर्वर्धास इन्दुभिः[1] ॥७५॥

इत्याह्वानम् (२) । भारद्वाजस्यार्षम् । [आ] आकारः सन्निकर्षार्थः । आ इहि आगच्छ अस्मद्यज्ञमिति शेषः । उ उकारः पदपूरणः । सु ब्रवाणि शोभन सूनृतं वचन ब्रवाणि वदानि [ते] त्वद्गुणसयुक्त स्तुतिशेषः । अत एव हे अग्ने ······त्व तेभ्यः शृणु इत्यभिप्रायः । कस्मादिति चेत् ? यस्माद् इत्था इत्थेति सत्यनाम[2], सत्यवचनमस्मदीय सत्यरूपत्वात् तुष्टिकरमित्यभिप्रायः । अन्येषा तु इतराः असत्याः सत्याद् विपरीतवृत्तयः गिरः वाचः [वचनं] विपरीतत्वान्न प्रीतिकरमित्यभिप्रायः। श्रुत्वा चानन्तरं एभिः तात्तीयसवनिकैः इन्दुभिः सोमैः वर्धासे पञ्चमो लकारः वर्धामि वर्धस्व । एतदुक्तं भवति—'स्तुतिभिः स्तूयमान पीत्वा च सोम [वीर्यं] वृद्धः सन् देवद्विषो जहीत्याहूयसे' इति ।

—:०:—

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् ।
नकिरेवा यथा त्वम्[3] ॥७६॥

इति स्तुतिः (३) । वामदेवस्यार्षम् । गुणगुणिसम्बन्धप्रतिपादनं स्तुतिरुच्यते । [नकिः] नकिरिति निरित्येतस्य स्थाने प्रतिषेधवचनस्याकच्प्रत्ययान्तस्यैतद् रूपम्, नास्तीत्यर्थः हे इन्द्र त्वत् त्वत्तः उत्तर उत्कृष्टः देवेष्वित्यर्थ. । कुत एतत् ? इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठ.[4] इति श्रुतेः । किं च न ज्यायान् [अस्ति] ज्यायानपि नास्ति कुतः ? महत्त्वयोगात् । हे वृत्रहन् वृत्रमसुर त्वष्टुः पुत्र मेध्यघपरिपक्व (?, मेघ च परिघ्नन्) । किं बहुना नकिरेव यथा त्वम् यादृशोऽसि त्वं तादृशोऽपि नास्ति । त्वत्तुल्योऽपि न कश्चित् त्रैलोक्ये विद्यत इत्यर्थः ॥

—:०:—

१. ऋ० ६।१६।१६॥　　२. निघ० ३।१०॥
३. ऋ० ४।३०।१॥　　४. ऐ० ब्रा० ७।१६॥

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी[1] ॥७७॥

इति निन्दा (४)। भिक्षोरार्षम्। मोघ व्यर्थं विफलम् अन्न विन्दते लभते भुङ्क्ते इत्यर्थ। अप्रचेता अप्रज्ञ प्रकर्षेणाजानन् धर्ममित्यर्थं। सत्य ब्रवीमि यदेतदुक्त तत सत्यमेव अथ वध ·· धारणार्थः वर्धयति[2] प्राणान् इति वध वज्र एव स अन्नलाभ अभ्यवहार [तस्य] अभ्यवहर्तुः। तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्त्तव्य उत्तरार्धेर्वे योजनीय। [य] नार्यमण पुष्यति अरोणा भयान्निहंन्तारमग्नि न पुष्यति नार्चयति नाग्नौ जुहोतीति वैश्वदेवादिक न करोतीत्यर्थं। नो सखायम् नापि सखिभूतमतिथिं पूजयति। केवलाघो भवति अघमिति पापनाम, आङ्पूर्वाद्धन्तेरुपसर्गस्य ह्रस्वत्वेन हकारस्य च घत्वेन अघम्[3] आभिमुख्येन हन्ति तत कर्त्तार कदाचित, केवल पापरूपा भवति केवलादी केवल शब्दोऽसहायवचन केवलभोजी असहाय-भोजीत्यर्थं। स मोघमन्न विन्दते त[स्मा]त् तस्य वधो भवति। इति सम्बन्ध। कुत एतत ? अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि[4] इति मन्त्रलिङ्गात। मन्त्र-लिङ्गमूल यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य च अन्न······न भोक्तव्यमित्यर्थं॥

—:०:—

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन्[5] ॥७८॥

इति सत्या (५)। दीर्घतमस आर्षम्। गौरी· छान्दसत्वात् गुणोपा-भाव। वाङ्नामैतत्,[6] वाङ्मध्यमस्याना मेघजन्मा स्तनयि अलक्षणो-पचार (?) अधिष्टात्रीत्युच्यते, मा मिमाय माङ्मान मिमीते कृत्स्न जगद् इति शेष। तक्षती कुर्वंती सलिलानि वृष्टिलक्षणानि, तक्षति करोतिकर्मा[7] कुर्वंती एकपदी पद स्थानमाश्रयमित्यर्थं। कि तत ? अन्तरिक्षम्, तद्धि तस्या स्थानम्, तद् यस्या मा एकपदी। द्विपदी मध्यमेन [चादित्येन च][8]

१ ऋ० १०।११७।६॥
२ हिंसयति इत्यर्थं।
३ द्र० निरु० ६।११॥
४. तै० उ० भृगु० १०।६॥
५ ऋ० १।१६४।४१॥
६ निघ० १।११॥
७. अनुपलभ्यमूलमिदम्॥
८. द्र० स्कन्दनिरुक्तटीका ११।४०॥

सहिता वृनवधमाचरन् वृष्टिकर्मणि साहाय्यमस्याः प्रतिपद्यते। सा चतुष्पदी अष्टापदी दिग्भि[1], दिशोऽत्रकाशदानेनास्य वृष्टिकर्मणि सहकारिकारणत्वं प्रतिपद्यन्ते। अष्टापदी अवान्तरदिशश्च ताद्वेव तद्धर्माणः (?)। नवपदी ताभिश्चादित्येन च, असावादित्यो न्यङ्‌रश्मिभिः पर्यावर्तते अथ वर्षति[1] इति वचनात् वृष्टिकर्मणि साहाय्यमस्याः प्रतिपद्यते, तत एवमुच्यते नवपदी, बभूवुषी एकपद्यादिक्रमेण वर्धमाना इत्यर्थः सहस्राक्षरा सहस्रमिति बहुनाम[2] अक्षरमित्युदकनाम[3] अक्षयत्वात् तथा हि श्रूयते—तस्माद्यमानाः पीयमाना आपो न क्षीयन्ते[4] इति। सहस्राक्षरा बहूदका क्रमेणोपचीयमानेन वर्षणावयन्त धारात्मना कृत्स्नं जगद् व्याप्नोतीत्यर्थः। परमे प्रकृष्टे व्योमन्, सुपा सुलुक्[5] इति सप्तम्येकवचनस्य लुग् द्रष्टव्य., व्योमनि अन्तरिक्षे स्वस्मिन् स्थाने स्थितेति वाक्यशेषः।

—:०:—

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत्।
पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम्[6] ॥

इत्याशीः (६) अयं मन्त्रो द्वितीये कल्पे व्याख्यातः[7] ॥

—:०:—

बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवाञ्ज्यङ्क्ते हिरण्ययम्।
योनिमेक आ ससाद द्योतनोऽन्तर्देवेषु मेधिरः[8] ॥७०॥

इति कर्म (७)। काश्यपस्यार्षम्। सोमः स्तूयते, उत्तरेणार्धर्चेन वैद्युतोऽग्नि.। बभ्रुः बभ्रुवर्णः सोमः एक असहायः विषुणः विषमः विषमशब्देन समर्थ उच्यते, एक एव कर्मसु समर्थ इत्यर्थः। सूनरः शोभना कर्तव्यपदार्थेना नरा मनुष्या अध्वर्य्वादयो यस्य सम्बन्धित्वेन सन्ति स सूनर शोभननरः।

---

१. तै० म० २।४।१०॥ निरु० ७।२४॥
२. निघ० ३।१॥
३. निघ० १।१२॥
४. मनुस्मरणपूर्वमिदम् ॥
५. पा० ७।१।३९॥
६. ऋ० ७।६६।१६॥
७. निरु० मधु० पृ० ३६॥ अत्र एवाज्याच मन्त्रा न कृता।
८. ऋ० ८।२९।१॥

पदकारेणैतत् पद नावगृहीत तथापि भाष्यकारवचनात् पदकारमनादृत्यैतन्निरुक्तम्[1]। युवा यौते कनिन्प्रत्ययान्तस्य प्रयौति मिश्रयति कर्माणि प्रातःसवनादीनि, इतरोऽपि युवा तरुण स्यात् क्षिप्र कर्माणि मिश्रयति अञ्जिः अनक्ति व्यञ्जनशीलः अङ्क्ते अभिव्यञ्जयति उत्पादयतीत्यर्थं । हिरण्ययम् हिरण्यशब्देनोदकमुच्यते। कुत एतत् ? उदकमपि हिरण्यमुच्यते[2] इति भाष्यकारवचनात्। हिरण्यमुदकसघातम्। एतदुक्त भवति—इन्द्रादिदेवतातृप्तिद्वारेण सर्वप्राणिव्यञ्जनहेतुभूतमुदक सोमः सम्पादयतीत्यर्थ । योनिम् योनिशब्देनान्तरिक्षमुच्यते, अन्तरिक्षमेव एकः वैद्युत. योनिम् आससाद ज्ञातवान् प्राप्तवानित्यर्थ । द्योतन, द्युत दीप्तौ दीप्यमान, अन्त मन्त शब्दो मध्यमवचन देवेषु मध्यमस्थानेषु वाय्वादिषु मेधिर मेधाशब्दो धनवचनः,[3] प्रज्ञावचनोऽप्यस्ति[4], मेधाशब्दान्मत्वर्थीय इरच्प्रत्यय । मेघोदरगतेनोदकलक्षणेन धनेन धनवान् वा, प्रज्ञावान् वा प्रज्ञाहेतुभूत. अतिवहुलतिमिरावकुण्ठिताया रात्र्या घटपटादिभावाना प्रकाशयिता इत्यर्थ ॥

—:०:—

अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरहं धनानि सं जयामि शश्वत ।
यां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम्[5] ॥८०॥

इति वरयना (८) । अर्थाभिव्यक्तयर्थमस्या प्रथम तावदाख्यान प्रस्तौति—'प्रजापतेर्दुहिता विकुण्ठा नामासुरक्षेत्रे सम्भूता पुत्रमिन्द्रमिच्छन्ती किल बहुतपश्चचार। तस्यास्तपसो महानुभावादिन्द्रत्वभयाच्च देवैस्स्वयमवहाय इन्द्र एव पुत्रो जज्ञे । स जन्मान्तरितरोहितपूर्वस्मरणानुसधान. सन् सप्तगुर्नामा[6] ऋषिभिरभिष्टुतो हृष्टात्मा च महत्त्वानुकीर्तनपुर सरमेनेन

---

१. निरुक्तसमुच्चयकृत् सर्वत्र भाष्यकारपदेन निरुक्तकारं यास्कं निर्दिशति। परमत्र भाष्यकारनाम्ना कस्य मतमुद्धरतीति न विज्ञायते। यतो हि मूलपदस्य निर्वचनं निरुक्ते न क्वचिदुपलभ्यते ॥

२ इदमपि वचनं निरुक्ते नोपलब्धमस्माभिः ॥ ३ निघ० २।१०॥

४ यास्केन पदमिदं प्रज्ञानामसु न पठितम्। कौत्सव्यनिघण्टौ तु बुद्धिनामसु [खण्ड० ८४] पठ्यते ॥ ५ ऋ० १०।४८।१॥

६ बृहद्देवतासर्वानुक्रमण्योस्तु सप्तगुर्नाम ऋषिरस्ति, येनायं प्रकाशितः। यथा त्वत्र पाठ्यतया सप्तगुर्नाम वैकुण्ठस्य विज्ञायते, ऋषिभिरन्यैः बहुभिः (नैकैः) स प्रकाशितः।

ख्यापते"[1] अत (?) प्रत्यक्षार्थीयोऽय मन्त्र उत्तमपुरुषयोगात्, अहमिति चैतस्य सर्वनाम्न श्रवणाच्च[2]। इन्द्र एवापि, इन्द्र एव देवता। कुत एतत्? उत्तमस्य तु वर्गस्य य ऋषि सैव देवता[3] इति वचनात। अहम् इत्यमात्मान साभिनय दर्शयति भुवम् नेद पृथिवीनामधेयस्य भूशब्दस्य रूपम्। किं तर्हि? भवत-लुंङि उत्तमपुरुषैकवचन छान्दसत्वादडभावो ह्रस्वत्व[4] च [अभूवम्। लङि तु] अकारस्योत्व च अभव भवामि। वसुन वस्विति धननाम[5] धनस्य सवस्य पूर्व्य पुराणनामेद पुराणो नित्य पति स्वामी अहम् एव धनानि, प्रधन इति सग्रामनाम,[6] प्रशब्दलोपे द्वितीयाबहुवचनान्तमेतत सजयामि सम्यक बहुसुहृदवधवर्ज जयामि। शश्वत शश्वच्छब्दो बहुवचन[7] बहून, अथवा सञ्जयामि बहो शत्रोरिति शेष। माम् एव हवन्ते आह्वयन्ति सर्वे यजमाना ज्योतिष्टोमादिषु कर्मसु। किमिव? पितर न नशब्द उपमार्थे, पितरमिव जन्तव मनुष्यनामैतत्, मनुष्या सर्वकर्मसु। अहम् एव दाशुषे दाश्वानिति शाकपूणिना नैरुक्ताचार्येण यजमाननामसु पठ्यत[8] हवींषि दत्तवते यजमानगणाय, विभजामि ददामि भोजनम् धननामैतत[9] धन यो यावद्-दाति हविर्भाग् बहु वा अहमपि तस्मै तावदेव ददामीत्यर्थ। कुत? 'यादृगिव वै देवेभ्य करोति तादृगिवास्मै देवा कुर्वन्ति'[10] इति श्रुते॥

— ० —

पृच्छामि॑ त्वा॒ पर॒मन्तं॑ पृथि॒व्याः पृ॒च्छामि॒ यत्र॒ भुव॑नस्य॒ नाभिः॑।
पृ॒च्छामि॑ त्वा॒ वृष्णो॒ अश्व॑स्य॒ रेतः॑ पृ॒च्छामि॑ वा॒चः प॑र॒मं व्यो॑म"[11] ॥८१॥

इति प्रश्न (६)। दीर्घतमस आर्षम्। विज्ञानमय अत्र पृच्छति ऋत्विक्-

१ तुलना—बृहद्देवता ७।४२ ५८॥ सर्वानुक्रमणी १०।४८। पृ० ३८॥
२ निरुक्ते रिवर्द मत्तलमाध्यात्मिकयानामृषामुध्यत द्र० नि० ७।२॥
३ मनुरभवमसूर्यमिदम्॥
४ तुलना कार्या स्कन्दनिरुक्तटीका ७।२ पृष्ठ १३॥ निरुक्तसमुच्चय पृष्ठ ५४।
५ निघ० २।१०॥ ६ नि० ६।२३॥ ७ निघ० ३।१॥
८ द्र० स्कन्दनिरुक्तटीका भा० १ पृ० ४६॥ ६ निघ० २।१०॥
१० ऐ० ब्रा० ३।६॥ ११ ऋ० १।१६४।३४॥

गणो यजमानम्[1]। पृच्छामि त्वा त्वा परमम् प्रकृष्टं अन्तम् अन्तशब्द. प्रदेशवचन पृथिव्या. अतिशयेन सारभूतं प्रदेशत्वात् । पृच्छामि पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वस्मरणात्[2] द्विकर्मकत्वप्रयोगः [यत्र]यज्ञशब्दो यच्छब्दार्थे द्रष्टव्य, य भुवनस्य भूतजातस्य नाभि. नाभिशब्देनाश्रय उच्यते। तथा च—नाभि संहननात् प्रदेशवचन.[3] [इति] निरुक्तम् । सन्नद्ध एतेनाङ्गेन कृत्स्नं शरीर प्राणधारणत्वात्, त त्वा पृच्छामीति सम्बन्ध.। पृच्छामि त्वा त्वा वृष्ण. वर्षयितुः अश्वस्य रेत । पृच्छामि सर्वत्राध्वर्य्वादिरूपायाः वाचः परमम् उत्कृष्ट व्योम स्थानम् ॥

—:o:—

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।
अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम[4] ॥८२॥

[इति]व्याकरणं प्रतिवचनम् (१०)। पूर्वस्मिन् मन्त्रे चत्वारः प्रश्नाः कृताः। तेषामानुपूर्व्येण चत्वारि प्रतिवचनानि अनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यन्ते। इयं वेदिः यागभूमि पर. उत्कृष्ट अन्तः सारभूत पृथिव्याः। कुत एतत् ? देवयजनं वै वरं पृथिव्याम्[5] इति श्रुतेः। अय सोम ग्रहचमसादिपात्रस्थः वृष्ण वर्षयितु. अश्वस्य व्याप्तुरिन्द्रस्य रेतः। कथम् ? अयमेव हि पीतो रसादिक्रमेण इन्द्रस्य रेतो वीर्यं मदोत्सेधमापादयति। ब्रह्मायम् अयमेव हि ब्रह्मा ब्रह्मासनमध्यासीन. वाच. सर्वस्या अध्वर्य्वादिरूपाया. परमम् उत्कृष्टं व्योम स्थानम्। कथम् ? ब्रह्मा परिवृढ श्रुतत.[6] इति वचनात्, त्रय्या विद्यया ब्रह्मत्वं कुर्यात्[7] इति श्रुते.। यो हि निगमनिरुक्तव्याकरणादिकलापयुक्तः स एव ब्रह्मत्व कर्तुमर्हति नान्य इति ॥

—:o:—

१. कात्यायनश्रौतसूत्रे २०।३। १४-'यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति' इति श्रूयते।

२ महाभाष्य० १।४।५१॥

३. निरुक्ते [४।२१] तु 'नाभिः संहननात्' इत्येव पाठ ॥

४. ऋ० १।१६४।३५॥

५. तुलना—'देवयजन वै वर पृथिव्यै'। ऐ० ब्रा० १।१३॥ ६. निरु० १।८॥

७. तुलना—'अथ केन ब्रह्मत्व क्रियते इति त्रय्या विद्यते ब्रूयात्' इति। ऐ० ब्रा० ५।३३॥

इ॒दमा॑पः॒ प्र व॑हत॒ यत्किञ्च॑ दुरि॒तं मयि॑ ।
यद्वा॒हम॑भिदु॒द्रोह॒ यद्वा॑ शे॒प उ॒तानृ॑तम्[1] ॥

इति शोधितः (११) । अयमपि मन्त्रो द्वितीये कल्पे[2] व्याख्यातः ॥

—:०:—

इन्द्र॒ क्रतुं॑ न॒ आ भ॑र पि॒ता पु॒त्रेभ्यो॒ यथा॑ ।
शिक्षा॑ णो अ॒स्मिन् पु॑रुहूत॒ याम॑नि जी॒वा ज्योति॑रशीमहि[3] ॥८३॥

इति विकल्पः (१२) अनेकवाक्यकल्पनया विकल्प । देवताविकल्पो वा "वायुरिति नैरुक्ताः", "सूर्य इति याज्ञिकाः[4]" । शक्तिर्नामा वशिष्ठपुत्रः तस्यार्षम्[5] ।

प्रथमं तावद् याज्ञिकमतेन व्याख्यायते—इन्द्र यो दीपयति रश्मिद्वारेणानुप्रविश्य भूतानि इति इन्द्र आदित्य उच्यते । असौ वा आदित्य इन्द्रः[6] इति च श्रुतेः । [हे] इन्द्र आदित्य [क्रतुम्] क्रतुरिति कर्म[7] वा प्रज्ञा वोच्यते[8] । कर्म अतिरात्रयागफललक्षणं [नः] अस्माकम् आभर आहर पिता पुत्रेभ्यो यथा पिता पुत्रहितेच्छया कर्मादृष्टानुश्राविकं सुखसाधनमारभेत तद्वत्, किञ्च शिक्ष शिक्षतिर्दानकर्मा देहि नः अस्मभ्यमन्यदप्यभिलषितम् अस्मिन् हे पुरुहूत पुरुस्तुत यामनि यातेर्मनिन् प्रत्ययः, यापयति स्वर्गमास्थानमिति यामशब्देन यज्ञोऽभिधीयते । यज्ञे जीवाः मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः जीवन्तः,

---

१. ऋ० १०।६।८॥ २. निरु० समु० पृ० ४८॥

३. ऋ० ७।३२।२६॥

४. द्र०—निरु० समु० पृ० १ टि० १॥ निरुक्तसमुच्चयकृता नैरुक्ताना याज्ञिकाना च मत कुतः संगृहीतमिति न विद्म । शौनककात्यायनाभ्या स्वस्य मन्त्रस्येन्द्रो देवतेत्युक्तम् । द्र०—बृ० दे० ५।१४१; सर्वा० ७।३२॥

५. पूर्वार्धर्चस्य वसिष्ठपुत्र. शक्तिर्ऋषि, उत्तरार्धर्चस्य वसिष्ठ इति शाट्यायनब्राह्मणम् । वसिष्ठ एवर्षिरिति ताण्ड्यब्राह्मणम् । तथा चानुक्रान्त कात्यायनेन—"सौदासैरग्नौ प्रक्षिप्यमाण. शक्तिरन्त्य प्रगाथमालेभे, सोऽर्धर्चं उक्तेऽदह्यत, तं पुत्रोक्त वसिष्ठः समापयतेति शाट्यायनकम् । वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्षमिति ताण्डकम्" इति सर्वा० ७।३२॥

६. अनुपलब्धमूलमिदम् ॥ ७. निघ० २।१॥ ८. निघ० ३।९॥

चिरमपि जीवन्त इत्यर्थ । ज्योति आभ्यन्तरम अशीमहि अशू व्याप्तौ व्याप्नुयाम, त्वया सायुज्य गमिष्याम इत्यभिप्राय. ॥

नैरुक्तपक्षेऽपि—इन्द्र दानादिगुण इन्द्रो मध्यस्थानो वायुरुच्यते । हे इन्द्र वायो क्रतुम् वृष्टिलक्षण [न] अस्माकम् आभर आहर पिता पुत्रेभ्यो यथा धननिमित्त कर्म शिक्ष देहि नः अस्मभ्य स्तोतृभ्यः कामानिति शेषः। अस्मिन् हे पुरुहूत पुरस्तुत यामनि यापयति क्षपयति भूतानि यामञ्छब्द ···कालवचन । काले वर्षाख्ये त्वद्दत्तेनोदकेन जीवा जीवन्तो ज्योति परमात्माख्यम् अशीमहि । तेन सायुज्य गमिष्याम इत्यभिप्राय ॥

—:o:—

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् ।
स्तोता मे गोषखा स्यात्[1] ॥८४॥

इति सकल्पः (१३) । गोषूक्तेर्वाश्वसूक्तेर्वार्षम् । [यद्] यदि हे इन्द्र अहं यथा त्वम् सर्वस्य धनस्येश्वरोऽभूस्तथाहम् ईशीय ईश्वरो भवानि वस्व वसुनो धनस्य सर्वस्य एक इत् इच्छब्दोऽवधारणार्थः, एक एव, तथा सति स्तोता मे मम गोषखा गवा सखा स्वामी स्यात् भवेत् । प्रदर्शनार्थमिदं गोग्रहण गवादीना धनाना पतिर्भवेत् । एतदुक्त भवति—यदि त्व सर्वेश्वरो मह्य स्तोत्रे बहुधन ददासि, अहमप्यभिलषितैरर्थैः स्तोतृणा मनोरथ पूरयेयमिति सकल्प ।

—:o:—

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवा उ ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः[2] ॥८५॥

इति परिदेवना (१४) । उर्वश्या वियुक्त पुरुरवा विललाप । सुदेव शोभन देवन क्रीडन यस्य स सुदेव, यथाभिलषित परिभुक्तसर्वभोग इत्यर्थ । अद्य सम्प्रत्येव गिरिशिखरमारुह्य प्रपतेत् प्रकर्षेण प्रपतिरगु (?, पतति असौ) अनावृत् आवर्तनमावृत् अनावर्तन क्रियाविशेषणमेतत् । विमर्षम् ? परावतम दूर परमाम् परावतमत्यन्त दूर यमलोकमित्यर्थ, गन्तवै गन्तुम्

१. ऋ० ८।१४।१॥ २. ऋ० १०।९५।१४॥

[उ] उकार पादपूरणार्थ, गतश्वसन् अध अथशब्दपर्याय, अनन्तर शयीत निर्ऋते प्रलयाधिदेवताया उपस्थे अङ्के समीपसप्तम्येपा 'कूने गर्ग कुलम्'[1] इति यथा। यमस्य समीपे प्रदेशे गत्वा शेते इत्यर्थ। शयित च अव अनन्तरमेव एन वृका विकर्त्तनगुणयुक्ता तत्पुरुषा रभसास रभसशब्दो वेगवचनो मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययान्ता द्रष्टव्य, वगवन्त अद्यु भक्षयेयु। अथवोत्तरार्धस्यान्यथा योजना—अध अनन्तर शयीत निशेत इत्यथ, शयीत निर्ऋते निर्ऋति पृथिवीनाम[2] पृथिव्या उपस्थे सानुदेशे शयीत शयित च अध अनन्तरमेव एन वृका विकर्त्तनशीला[3] मृगा रभसास वेगवन्त अद्यु भक्षयेयु। तथापि युक्तो नाह कष्ट जीवामीति धिङ्मामित्यभिप्राय। एवमितिहासपक्षे योजना।

नैरुक्तपक्षे तु—पुरुरवा मध्यमस्थानो वाय्वादीनामेकतम पुरु रौतीति पुरुरवा, उर्वशी विद्युत् उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमश्नुते दीव्यत इति उर्वशी। वर्षाकाले विद्युति विनष्टाया तथा वियुक्त स्तनयित्नुलक्षण शब्द कुर्वन् विलपति। सुदेव शमिसद (?) अद्य प्रपतेत् अस्मात्स्थानादन्तरिक्षात् अनावृत् अनावर्तन परावत परमा अत्यन्तदूर पृथिवीलोक गन्तवै गन्तु गतश्चापर्यन्त (?) धारात्मना [अध] अनन्तर शयीत निर्ऋते पृथिव्याः उपस्थे उपगम्यापो यत्र तिष्ठन्ति स उपस्थ कटकादिप्रदेश[4] तस्मिन् अध अनन्तरम् एनम् उदकात्मनावस्थित वृका वृका ज्योतिष्का[5] काले अद्यु भक्षयेयुरित्यर्थ। एव नैरुक्तपक्षे योजना॥

औपचारिकोऽय मन्त्रेष्वाख्यानसमयो नित्यत्वविरोधात्। परमार्थेन तु नित्यपक्ष एवेति नैरुक्ताना सिद्धान्त[6]॥

—:o:—

१ तुलना—महाभाष्य० ४।१।४८॥ २ निघ० १।१॥

३ अत्र 'श्वाऽपि वृक उच्यते विकर्त्तनात्' इति निरुक्तम् (५।२१) अनुसन्धेयम्।

४ तडागादिरूपो निम्नप्रदेश।

५ आदित्योऽपि वृक उच्यते (निरु० ५।२१) इति वचनात् वृक आदित्य। अत्र बहुवचननिर्देशात् तद्रश्मयो गृह्यन्ते।

६ द्र० स्कन्दनिरु० टी० २।७८॥ दुर्ग० टी० पृ० ७४२॥

यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् ।
तत्त आवर्तयामसीह क्षयाय जीवसे[1] ॥ ८६ ॥

इति – अनुबन्ध (१५) । अत्रैव श्रूयते—"असमातिनाम्नो राज्ञ पुरोहिताभ्या मायाविभ्या [सुबधु प्राणैर्वियोजित । तत] शोकसन्तप्तहृदया बन्ध्वादयस्त्रयो भ्रातरो मनस पुनरावर्तन जेपु यत्ते यममिति सूक्तम्'[2] इति । यत् ते तव मन इति सम्बन्ध यमम् प्रेतराज वैवस्वतम् आदित्य, सावर्णी यमजीजनत्[3], त वैवस्वत मन मन शब्दो नात्रान्तर्यामी, प्रधानभूत प्राण उच्यते । तथाहि श्रूयते—प्राणमुत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति[4] इति । जगाम गतवान् दूरकम् मनसो विशेषणमेतत्, दूरेऽपि सन् प्राणिना वृत्तान्त केतति जानाति इति, दूरक सत् ते तव आवर्तयामसि आवर्तयाम पुनरानेष्याम इत्यर्थ । किमर्थम् ? इह लोके क्षयाय निवासाय जीवसे जीवितु सुख जीवनाय चेत्यर्थ ॥

—:o:—

प्रयाजान् मे अनुयाजाँश्च केवलानूर्जस्वन्त हविषो दत्त भागम् ।
घृत चापा पुरुष चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः[5] ॥८७॥

इति याच्ञा (१६) एव तथा श्रूयते—"सोचो[क]मग्नि विश्वेदेवा ऊचु । हव्य नो वहेति । सोऽग्निरब्रवीदभागोऽह यज्ञे मृत्योश्च बिभेमीति । ते देवा पुनरब्रुवन । अभिलषित ब्रूहीति । ततो हविर्भागमविनश्वरमायुश्चायाचयत्[6] [इति] । प्रयाजान् मे मह्यम् अनुयाजांश्च केवलान अ[न]न्यदेवत्यान् मद्देवत्यान् [ए]वत्यर्थ । सिंहावलोकनन्यायेन 'दत्त' इत्याख्यातमाक्रष्टव्यम्, दत्त ऊर्जस्वन्तम् उर्व शब्दोऽन्नवचन[7], अन्नवन्तमन्नविकार पुरोडाश हविषो भाग दत्त घृत च आज्यभागाख्यम् अपाम् विकारभूतमिति

१ ऋ० १०।५८।१॥

२ तु० बृ० दे० ७।८२-८७॥ सर्वा० १०।५६,५८॥ शाट्यायनक च सायणेन ऋ० १०।५७।१॥ व्याख्यानम् उद्धृतम् ।

३ तुलना—निरु० १२।१० ॥

४ बृ० उ० ४।४।२॥

५ ऋ० १०।५१।८॥

६ तु० बृ० दे० ७।६२। सर्वा० १०।२१॥

७ निघ० २।७॥

वाक्यशेषः। पुरुवं च [पुरु] वहुलकर्म सुनोतीति पुरुषः सवनीय पशुरुच्यते। तेन विनीयन्ते सवनानि। तथा हि—वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने, अङ्गैस्तृतीयसवने प्रचरन्ति' इति वचनात्। तं च सवनीयम् ओषधीनाम् अत्तारमिति शेषः। अग्नेश्च मम दीर्घम् शाश्वतम् आयुरस्तु भवतु हे देवाः ॥

—:o:—

तव॑ प्रया॒जा अ॑नुया॒जाश्च॒ केव॑ल॒ ऊर्ज॑स्वन्तो ह॒विषः॑ सन्तु भा॒गाः।
तवा॑ग्ने य॒ज्ञो३॒॑ऽयम॑स्तु॒ सर्व॒स्तुभ्यं॑ नमन्तां प्र॒दिश॒श्चत॑स्रः॒ ॥८८॥

इति प्रसव—अभ्यनुज्ञा(१७)। एवमग्निना याचिता विश्वेदेवा प्रत्यूचुः। तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलः देवतान्तररहिता ऊर्जस्वन्तः ऊर्क् शब्दो रसवचनम्। हविषः सम्बन्धिनः सन्तु भवन्तु भागा. परिगणिताः। प्रार्थितादधिकमपि दद्मः, तव एव हे अग्ने यज्ञोऽयं सर्वः अस्तु यदि कामयसे। किंच तुभ्यम् तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा त्वदर्थं नमन्ताम् प्रह्वी भवन्तु प्रदिश. प्रकृष्टा दिशः चतस्रः प्राच्याद्याः, सर्वासा च दिशा त्वमेवेश्वरो भवेद् इति प्रसादातिरेक. कथ्यते। महतां हि प्रसादोऽनेकभद्र इति ॥

—:o:—

ओ चि॒त् सखा॑यं स॒ख्या व॑वृत्यां ति॒रः पु॒रू चि॑दर्ण॒वं ज॑ग॒न्वान्।
पि॒तुर्नपा॑त॒मा द॑धीत वे॒धा अधि॒ क्षमि॑ प्रत॒रं दीध्या॑नः ॥ ८९ ॥

इति संवादः (१८)। उक्तिप्रत्युक्तिरूपो भवो वादः संवादः इत्युच्यते। प्रथमं तावदैतिहासिकमतानुसारेणाय मन्त्रो व्याख्यायते। यमयम्योः सवादसूक्तम्, विवस्वतो दुहिता यमं भ्रातर मदपरवशीकृता सर्वेन्द्रियप्रतिभोगार्थं चकमे ओ चित् आ उ ओ उकारः पदपूरणः, चिच्छब्दश्च। आकारो विवृत्यामित्यनेन संवध्यते। सखाय यमं सख्या तृतीयैकवचनं प्रथमैकवचनस्य स्थाने सखी सती ववृत्याम् इत्येतच्छान्दस रूपम् आभिमुख्येन कामये इत्यर्थः। तिरः क्रियाविशेषणमेतत् समयविरोधात् प्रच्छन्नवाक्यार्थसम्पादनार्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ। यमहं कामये सोऽपि पुरु[पुरु]इति वहुनाम[4] चित् चशब्दार्थे

१. गु० धर्मा० श्रा० १२।६॥
२. ऋ० १०।५१।६॥
३. ऋ० १०।१०।१॥
४. निघ० ३।१॥

वहु च अर्णवम् अर्णशब्देनोकमुच्यते, मत्वर्थीयो वकारः अर्णसो लोपश्च[1] इति सकारलोप । अर्णव बहुरेतस्कमित्यर्थ । जगन्वान् गतवान् प्राप्तवान् प्राप्ताभिनवयौवन एवेत्यर्थ. । अत. पितुः स्वस्या अपि वैवस्वत नपातम् नपादित्यनन्तराया प्रजाया नामधेयम्[2] पौत्रमित्यर्थः । आदधीत कारणभूत गर्भं मयोनि शेपः । वेधा मेधावी अधि क्षमि अधीत्युपभोगे [क्षमि] छान्दसमेवैतद् रूप, क्षमा पृथिवी तस्या उपरि पृथिवीलोक इत्यर्थः । प्रतरम् प्रकृष्टतर पुत्रोत्पादनेन दीध्यान दीप्यमान । एवमैतिहासिकपक्षे योजना ॥

नैरुक्तपक्षे तु—यमी मध्यमस्थाना वाक् यमश्च मध्यमस्थानः । सा यमी वर्षाकाले मध्यमस्थानाभिमुख्येन सखाय सहस्थानयोगात् सखीत्यर्थ, कामयेयमह कामयेत् (?) सोऽपि [तिरः] तिरः सत इति प्राप्तस्य नामनी[3] प्राप्तवर्षासमये [पुरु] बहुलम् [अर्णवम्] उदकभूयस्त्व [जगन्वान्] गतवान् गतश्च स्वस्य पितु आदित्यस्य, कथमादित्योऽस्य पिता ? उच्यते—आदित्यो रश्मिभि पर्यावर्तमानो रसान् मध्यमायार्पयन् त पतितोऽ (?; पातवान् अतोऽ)सावस्य पितेत्युच्यते । तस्यादित्यस्य नपातम् एकानन्तरत्वात् पौत्रस्थानीयमुदकसघातम् आदधीत । वेधा विविध वृष्टिप्रदानेन धाता धारयिता सर्वस्य जगतः अधि क्षमि पृथिव्या उपरि पृथिव्यामित्यर्थ । दीध्यान, ध्यै चिन्तायाा चिन्तयन्, कथ नु नाम लोकः सुख जीवेद् इति । एव नित्यत्वाविरोधेन योज्यम् ।

—:०:—

सोमं॒ राजा॑नु॒मव॑से॒ऽग्नि॑ ग्नी॒र्भिर्ह॑वामहे ।
आ॒दि॒त्यान् विष्णुं॒ सूर्यं॑ ब्र॒ह्माणं॑ च॒ बृह॒स्पति॑म्[4] ॥९०॥

इति समुच्चय. (१६) । अग्नेस्ताप[स]स्यार्षम् । सोमं राजानमवसे रक्षणायात्मन, अग्नि गीर्भि स्तुतिभि. हवामहे आह्वयामोऽभिष्टुयाम इत्यर्थ । आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माण बृहस्पतिं च । एतदुक्त भवति—त्रिस्थाननिवासिनो देवान् वन्दामहे, तेऽपि न. प्रसीदन्तु भक्तानामभिलषितस्य प्रदातार इति ॥

—.०:—

१ पा० ५।२।१०६ वा० ॥ २. निरु० ८।५॥
३ निरु० ३।२०॥ तत्र 'नामनी' इति पदं नास्ति ॥
४. ऋ० १०।१४१।३॥

भोजायाश्वं सम्मृजन्त्याशुं भोजायास्ते कन्या३ शुम्भमाना ।
भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म परिष्कृतं देवमानेव चित्रम्[1] ॥९१॥

इति प्रशंसा (२०)। प्रजापतेर्दुहिता दक्षिणानामा तस्या आर्षम्। दानप्रशंसेषा। [भोजाय] भोजयतीति भोजोऽन्नदातोच्यते। कुत एतत्? स इद् भोजो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय[2] इति मन्त्रान्तरदर्शनात्। तस्य तदर्थम् अश्व समृजन्ति सस्कुर्वन्ति शालिहोत्रोपदिष्टेन निपुणा परिचारका। कीदृशमश्वम्? आशुम शीघ्रगति काम्बोजादिदेशजातम्। किं च भोजायास्ते कन्या कमनीया लावण्यातिशयविशेषेण शुम्भमाना वस्त्रालङ्कारादिना च दीप्यमाना. भोजस्येद पुष्करिणीव पुष्करिणी सदृशहृदया ह्लदानसहित वेश्म गृह परिष्कृतम् मनोरमणीयचित्रकर्मकुट्टिमशोभया सर्वतो विभूपितम् देवमाना प्रथमैकवचनस्य 'सुपा-सुलुक्'[3] इत्याकार, देवमानम् इव चित्रम् विचित्रमाश्चर्यभूतम्। अल्पमिदमुक्तम् यत् किञ्चित् दुर्लभ जगति भद्रमस्ति तस्य सर्वस्य भोजन भोज इति॥

—:०:—

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्ततप पुरुषस्य ।
अधा स वीरैर्दशभिर्वियूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह[4] ॥९२॥

इति शपथ (२१) वसिष्ठस्यार्षम्। अत्रेतिहासमाचक्षते—विश्वामित्रप्रयुक्त. किल कश्चिद् राक्षसो मायावी वसिष्ठरूपेण वसिष्ठस्य पुत्रशत जघान। ततो वसिष्ठ प्रत्यपवादशङ्काऽजायत। लोकापवादवज्रेणाभिहत. पुत्रवियोगशोकाग्निना सतप्यमानहृदयश्च वसिष्ठः प्रस्तुत[ापवाद] निवृत्तये पैजवनस्य राज्ञ समक्ष शपथ चकार। अद्य अस्मिन् काले मुरीय म्रियेय यदि अह यातुधान पिशिताशन. अस्मि भवामि, यदि वायु. यदि वा अस्यायु जीवित [ततप] तद्विनाशाय, नाशितवानह पुरुषस्य यस्य कस्यचित्। अध अथशब्दपर्याय स च हेतौ, यत एतदलीक [ततः] स सोऽपि वीरै. पुत्रै दशभिर्वियूया पुरुषव्यत्यय.[5] वियूयात्, यौतिः पृथग्भावे वर्तते पृथग् भवेत् यो

१. ऋ० १०।१०७।१०॥ २. ऋ० १०।११७।३॥
३. म० ७।१।३९॥ ४. ऋ० ७।१०४।१५॥
५ तुलना—"पुरुषव्यत्ययः—अधा स वीरैर्दशभिर्वियूया, वियूयादितिप्राप्ते"। महाभाष्य ३।१।८५॥

मा मा शुद्धात्मान मोघ व्यर्थमेव यातुधानेत्याह यातुधानेत्येवमसूयन् तवाया (?) अक्षममाण आह । सोऽप्यहमिव हतपुत्र पुत्रवियोगाग्निसतप्यमानहृदय शयीत इत्यर्थ ॥

— ० —

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।
रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमद्भ्यः[1] ॥९३॥

इति शाप (२२) । वसिष्ठस्यार्षम् । वसिष्ठो राक्षसैरभिभूयमानो रक्षसामपनोदार्थमिन्द्रासोमावाह । प्रति चक्ष्व प्रति वचन कुरु भक्षयेत्यर्थ । विचक्ष्व विशब्दा कुत्साया द्रष्टव्य, कुत्सितान्यपि वचनानि दुर्जनत्वाद्वद, दुर्जनस्य कटुवचन शमनकर न मदुवचनम्[2], तवापि लोक[प]वादत्वहेतु खलु सारूप्यमित्यादि (?) इन्द्रश्च चशब्दस्य कर्मोपमग्रहत्वात्[3] त्व चेति शेष । हे सोम जागृतम जागृ निद्राक्षये विनिद्रौ भवथ, रक्षोभ्य रन्ध्रान्वेषणपराणि हि रक्षासि, ततो विनिद्रौ रक्षाम्य, वधम् वध इति वज्रनाम[4] वज्रम् अस्यतम् असु क्षेपणे प्रक्षिपतन् अशनिम् [अशनि] सदृश यातुमद्भ्य पिशिताशिम्य, तादर्थ्ये चतुर्थ्येण निवृत्त्या चात्र प्रयाजनम्, मशकेभ्यो धूम इति यथा, रक्षासि विनाशार्थमित्यर्थ ॥

— ० —

इह मद एव मघवन्निन्द्र तेऽस्य इति । श्वः सुत्या वा एषां ब्राह्मणाना तामिन्द्रायेन्द्राग्निभ्या ब्रवीमि मित्रावरुणाभ्या वसुभ्यो

---

१ ऋ० ७।१०४।२५॥

२ तुलना कार्या—

महोप्रकृतिसादृश्य दनेष्मणोदुर्जनस्य च ।
मधुरे कोपमायाति कटुकेनैव प्रशाम्यति ॥

प्रकृतिसादृश्यम्=स्वभावसाम्यम् । दनेष्मण =कफस्य । मधुरेण दनेष्मण पक्षे मधुरगुणान्वितेन द्रव्येण, दुर्जनपक्षे सुवचने । कटुकेन—दनेष्मण पक्षे कटुद्रव्येण, दुर्जनपक्षे कटुवचनेन ।

३ द्र०—निघ० १।४॥ ४. निघ० २।२०॥

रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन् वाचं यच्छ[1] ॥९४॥

[इति अतिप्रैषः] (२३) ·········· नित्यामन्त्र················गणे प्रयुज्यते। विश्वामित्रस्यार्षम् इह मद एव इहैव यज्ञे मद सोमपानादीनि ···············भूतेऽप्यहनि अद्य गत्वा देवलोकं भुक्तशय्यादिसंभोगः प्रथते पुनरेह्यस्मद् यज्ञमेव कीदृशस्य तव वसुमतः वसुप्रभृतिर्देवाः तद्वतः तैः सहितस्येत्यर्थः श्वः सुत्यां हे अग्नीत् इन्द्राय इन्द्राग्निभ्यां च समुच्छ्रिताभ्या प्रब्रूहि मित्रावरुणाविभ्यश्च। हे ब्रह्मन् वाचं यच्छ वाचंयम आस्स्व॥

—०—

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास[2] ॥९५॥

इति आचिख्यासा (२४)। आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा। प्रजापते परमेष्ठिनः परमर्षेरार्षम्। प्रलयादूर्ध्वं प्राग् जगत्सृष्टेर्याऽवस्था साऽनयर्चोच्यते। न मृत्युरासीत् मर्त्यानामभावात् मृत्युश्च नासीत अमृतम् जीवनमपि [न] नैवासीत प्राणिनामभावात्। तर्हि तस्मिन् काले न रात्र्याः नापि रात्रेः अह्न आसीत् प्रकेत प्रज्ञानम्, इयं रात्रिरिदमहरिति। तथा च स्मरणम्—आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्[3] इति।

अथवा प्रकेतः प्रज्ञापयिताऽऽदित्यः, स ह्युदयास्तमयाभ्यां रात्र्यहनी विभजते। स नासीत, प्रदर्शनार्थमिदं सर्वे च देवाः। आनीत् अन प्राणने प्राणितावत् केवलमित्यर्थः। अवातम् नाभिप्रदेशादुत्थितो यो वातो मुखनासिकाभ्यां निर्गच्छति तद्रहितम्, अलौकिकमेतत् प्राणनमित्यर्थः। स्वधया स्वधा शब्दोऽन्नवचनः[4] स्वधयाऽन्नेन तत्रैव शक्त्यात्मनावस्थितवद् इत्यर्थः। तदेकम् कारणमात्माख्यं ब्रह्म तस्मात् ह [ह] इति पदपूरणः [अन्यत्] अन्यत् शब्द 'आस' इत्यनेन संबध्यते। परः परं किं च च शब्दोऽप्यर्थे किमपि [न] आस न बभूव। तदेवैकमासीदित्यर्थः॥

—०—

१. आश्व० श्रौ० ६।११॥ मुद्रितो मन्त्रपाठो न व्याख्यानुसारी। व्याख्यानुसारी मन्त्रपाठो मृग्यः।
२. ऋ० १०।१२९।२॥ ३. मनु० १।५॥ ४. निघ० २।७॥

एता अश्वा आ प्लवन्ते ॥ प्रतीपं प्राति सत्वनम् ॥
तासामेका हरिक्निका ॥ हरिक्निके किमिच्छसि[1] ॥ इत्यादि ॥९६॥

इति प्रलाप (२५)। असम्बद्धभाषण प्रलाप । अत्रैव श्रूयते—"एतशो नाम मुनि तव सोमपानभावेनाग्नेरायुर्विनश्वर ददर्श । तद्दर्शनोपजातानन्द-परितोष सन्दृप्त इव पूर्वापरासम्बद्ध प्रालापीत्"[2] । एता अश्वा आप्लावन्ते कथ प्रतीप प्रति स्रोत कीदृश प्रातिसत्वनम् सत्वनशब्द सत्वपर्याय' सत्व शब्द प्राणिपर्याय । प्रतिसत्वनस्य भाव प्रातिसत्वन, क्रियाविशेषणमेतत । प्रतिकूलै सत्वैरपि सहैता अश्वा आप्लवन्ते इत्यर्थ । अथवा सत्वानो विमतो वाता उच्यन्ते प्रातिसत्वन प्रतिवातमित्यर्थ । नायाम्बा वाडवानामेका हरि क्निका हरितवर्णतामाह । हरिक्निके किमिच्छसि इत्येव रूप प्रलाप ॥

— ० —

किमयमिदमाहेति[3] ॥९७॥

इति व्रीडा=लज्जा (२६)। आहनस्यानामृचा प्रतिगर । आहनस्या सम्येतरवादिन्य ऋच उच्यन्ते । कुत एतत् ? "अथ ओजो वै पुरुषो मेध्यो यथा ' "मस्या जायते' ' इति श्रुते । प्रतिप्रस्थाता प्रतिगृह्णाति किमयमिदमाह इति किमय ब्राह्मणाच्छसी सम्येतररूप वचनमाहेति व्रीडा मे जायत इत्यर्थ. ॥

— ० —

कस्य नून कतमस्यामृताना मनामहे चारु देवस्य नाम ।
को नो मह्या अदितये पुनर्दात् पितरं च दृशेयं मातरं च[4] ॥९८॥

इति उपधावनम (२७) उपधावानमाश्रय[ण]मित्यर्थ । अस्या प्रथम तावदाख्यान प्रस्तूयते—' अजीगर्तो नाम ब्रह्मर्षि सुवचसस्य सूनु पुत्रदार-सहितो दुर्भिक्ष क्षुधया पीड्यमानो निरतिशयतपा महाभाग्ययुक्त प्राधान्यात्

---

१ अय० २।१२६।१—४॥ २ मनुसलब्धमूलमिदम् ॥
३ मनुसलब्धमूलमिदम ॥ ४ ऋ० १।२४।१ ॥

प्रजापतिमेव देवाना मध्ये प्रथम प्रार्थयते कस्य नूनम्'[१] इति। [कस्य] "को वै नाम प्रजापति" इति क इति प्रजापतिरुच्यते, प्रजापतेः नूनम् नूनशब्दो निश्चयार्थं, निश्चयेन कतमस्य क सुख तदतिशयेन कर्त्तव्य प्राणिना येन तस्य अमृतानाम् अमरधर्माणा देवाना पितुरितिशेष। मनामहे अर्चयतिकर्माऽयम्[२], अर्चयाम चारु शोभन देवस्य दानादिगुणस्य नाम नमनेन प्रह्वत्वेन स्तवन लक्ष्यते। निश्चयेन प्रजापतिमर्चयाम स्तुम इत्यर्थः अथवा मनामहे याच्ञाकर्माऽय[३] याचामहे। किं प्रकरणसामर्थ्यादायु। प्रजापतिमायु र्याचामहे इत्यर्थं। [क] प्रजापतिरस्माभिराराधितो न अस्मान मह्यं पृथिव्यै अदितये अक्षीणायं पुनर्दात् ददातु पृथिव्या स्थापयतु इत्यर्थ। ततश्च पितर दृशेय च मातर च दृशेयमित्यनुषङ्गः। मातृपितृगत[४] स्नेहो मा वाधत इत्यभिप्राय॥

— ०:—

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहत।
प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतंसयत्[५] ॥१०॥

इति आक्रोश (२८)। अश्वमेधे संज्ञप्तस्याश्वस्य समीपशायिनी महिषी होता क्रोशति। कुत एतत? अश्वमहिष्योर्मिथुनत्वदर्शनात् माता च ते पिता च ते तव सगत्य अग्र उपरि वृक्षस्य वृक्षजस्य खट्वाफलकस्य [रोहत] क्रीडत। कथम्? प्रतिलामीति सा दाने प्रददानि सुरतमिति ते पिता तव मातु गभे गभशब्दो हृदयवचनः हृदये मुष्टिमतंसयत् तसि प्रक्षापार्थं प्राक्षिपत्।

१ एतन शुनःशेपस्याजीगर्तस्यापमिदमिति स्पष्टम। ऐतरेयब्राह्मण [७४] शु—श [प्राजिगर्ति शुन शेप] प्रजापतिमेवप्रथममुपससार कस्य नून कतमस्या मृतानामित्येतयर्चा' इत्युक्तम तथा सति शुन शेपस्यापमिदम्। तथैव च कात्यायनेनाप्यनुक्रान्तम्। द्र०—ऋर्वा० १।२४॥

अत्र विशेषस्तु वैदिकविमर्शनाम्नि ग्रन्थे मया ऋषि वेद-मन्त्रों के रचयिता थे?' इति प्राकृतभाषानिबद्धेऽस्मदीय लेख द्रष्टव्य। पृ० ४४४ ४२१॥

२ निघण्टौ [३।१४] न पठ्यते। ३ निघ० ३।१९॥

४ अत्र पुरस्तात् रहित प्राचीन प्रयोग द्रष्टव्या अत्र 'मातृपितृसयोगाच्च' (निरुक्त १४।६), 'मातृपितृभ्याम्' महा० शान्ति १२६।६ मातृपितृवत् (महा० शान्ति० १३८।८४) इत्यस्य दर्शनार्थ प्रयोग। ५. यजु० २३।२४॥

अथवा आद्यन्तविपर्यय भगे मुष्टिम् मुष्टिशब्देन मोहनहेतुः शेपोऽभिधीयते तथा मुष्टिमोहनाद् वा इति निरुक्तम्[1]। मुष्टि प्रजननम् अतसयत् प्रक्षिप्तवान्, न केवल युवामेव मिथुनभाव प्रपद्येथे[2] इत्यर्थः ॥

—:o:—

विततौ किरणौ द्वौ तावा पिनष्टि पूरुषः ।
न वै कुमारि तत्तथा यथा कुमारि मन्यसे[3] ॥१००॥

इति प्रवह्लिका (२९) । अन्तर्हितार्था प्रवह्लिका उच्यन्ते । दुन्दुभिमाहननाभ्यामाघ्नन्त [म्] मैथुनकर्मणि वर्तमानमिवोत्प्रेक्षन्ते । विततौ विस्तीर्णौ किरणौ प्रक्षेपणसाधनभूतौ द्वौ तौ प्रसिद्धौ योनेरभितौ मासलौ प्रदेशौ आपिनष्टि आभिमुख्येन निर्घर्षति पुरुष स्वेदक्लिन्नगात्रः । एवमुत्प्रेक्षायामपरमाह न वै वैशब्दोऽवधारणार्थ । हे कुमारि लुप्तोपममेतत् मन्दप्रज्ञत्वात् कुमारिसदृशो तत् तथा यथा कुमारीसदृश मन्यसे मैथुनम् मैथनकर्मणि वर्तमानमिति किं पुनस्त दुन्दुभिमाहननाभ्या हरन्तीत्यर्थ ॥

—:o:—

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम् ।
आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन् रन्धया नः[4] ॥१०१॥

इति परिवादः (३०) । परि (?, पर)गतदोषाविष्करणपूर्वो वादः परिवाद उच्यते । विश्वामित्रो यज्ञार्थमिन्द्र याचते । किं ते तव कृण्वन्ति किं

---

१. निघ० ६।१ ॥

२. अय मन्त्र शतपथे स्वेव व्याख्यायते—“माता च ते पिता च त इति । इयं वै माताऽसौ पिताभ्यामेवैनमत्र स्वर्गलोक गमयत्यग्र वृक्षस्य रोहत इति श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्रऽ श्रियमेवैनऽराष्ट्रस्याय गमयति प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतऽसयदिति विड् वै गभो राष्ट्र मुष्टी राष्ट्रमेव विश्याहन्ति तस्माद् राष्ट्री विश घातुक” ॥ इति । शत० १३।२।९।७॥

अस्य एतादृशा चान्येषा मन्त्राणा शतपथानुगत. सम्यगर्थ, स्वामिदयानन्दसरस्वतीप्रणीतायामृग्वेदादिभाष्यभूमिकाया द्रष्टव्य ।

३ यजु० २०।१३।१॥		४. ऋ० ३।५३।१४॥

कुर्वन्ति कीकटेषु गावः, कीकटा किंकृता[1] किमर्थमेते उत्पादिता, सन्त इति। किमः करोतेश्च वर्णव्यापत्त्यादिना कीकटा। अथवा क्रियाभिरिति दीना कीकटा उच्यन्ते क्रियाशब्दादुत्तरपदमिति भेदः। तेषा गावः। कुतः? यतः नाशिरं दुह्रे आशिरमिति कारणस्य कार्यव्यपदेशः। तत्कारणभूत पयो न दुहन्तीत्यर्थः। किं च न तपन्ति घर्मम् तपिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः। न तापयन्ति नोऽवलयन्ति घर्मं, प्रवर्ग्ये विनियोग [न] गच्छन्तीत्यर्थ। यथा तैस्ते [पा] प्रयोजन नास्त्येव प्रमगन्दस्य वेदः आ नो भर अस्माकमाहर। प्रमगन्दस्य मगन्दः कुसीदी मा समेष्यति वृद्धो धनराशिरिति बुद्धया यो ददाति स वार्धुषिको मगन्द उच्यते। तस्यापत्य प्रमगन्द, प्र अपत्यार्थे प्रस्कण्व[2] इति यथा, प्रमगन्दको वा प्रकर्षेणाऽस्मानमेव यो मादयति नाति-थ्यादीन् नास्तिकः स प्रमगन्द, तस्य वेदो धनम्। किं च नैचाशाखम् नीचा निर्गतास्त्यक्ता ऋचादयः शाखा उच्यन्ते नोचाशाखा, तेषा स्वभूत नैचा-शाखम्, तदपि हे मघवन् रन्धय रन्धतिर्वशगमने न अस्माकम्, तदप्यस्मद्वश गमय। तथा ह्यवस्थित धर्मवचन—"योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय"[3] इत्यादि। अतो यष्टृणामस्माकमयष्टृणा धनमाहर इत्याशास्महे ॥

—.०।—

यदि॑ क्षि॒तायु॒र्यदि॑ वा॒ परे॑तो॒ यदि॑ मृ॒त्योर॑न्ति॒कं नी॒त ए॒व ।
तमा ह॑रामि॒ निर्ऋ॑तेरु॒पस्था॒दस्पा॑र्षमेनं श॒तशा॑रदाय[4] ॥१०७॥

इति परित्राणम् (३१)। परित्राण परिपालन। यदमनार्मापर्यक्ष्मगृहीत-माह। यदि क्षितायुः यदि क्षीणायु यदि वा परेत परागत क्थमपि। यदि वा मृत्यो देवताया अन्तिकम् समीप नीत एव एव शब्दोऽप्यर्थे नीतोऽपि तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थात् प्रलयाधिदेवताया अङ्कप्रदेशादप्याहृ तस्य अस्पार्षम् रक्षामि [एनम्] शतशारदाय शतसंवत्सराय जीवसे शतसंवत्सर जीवितुमित्यर्थः ॥

॥ इति यास्कीये निरुक्तसमुच्चये चतुर्थः कल्पः ॥

---

१. निरु० ६।३२॥
२ द्र०—निरु० ३।१७॥
३ मनु० ११।१६॥
४ ऋ० १०।१६१।२॥

कल्पैश्चतुर्भिर्व्याख्यातं सारभूतमृचा शतम्[1] ।
सहस्रं पञ्चशतं श्लोकेनानुष्टुभेन कृतम् ॥
सहस्रं पञ्चशतं सङ्ख्या ग्रन्थस्य प्रकीर्तिता ।
विस्तरभीत्या सक्षिप्त तात्पर्यार्थविबुद्धये ॥
एव निरुक्तमालोक्य मन्त्राणा विवृतं शतम् ।
उक्तानुक्तदुरुक्तानि चिन्तयन्त्विह पण्डिता· ॥

भगवते यास्काय नमः ॥

ओं नमो नारायणाय नमः शिवाय ॥[2]

—:o:—

१. अस्मिन् ग्रन्थे (१०२) द्व्युत्तरशतं मन्त्रा व्याख्याता । अत्र शतमिति वचनं सामान्यपरम् ।

२. इतोऽग्रे हस्तलेखे बृहद्देवता ग्रन्थस्थाः षट्त्रिंशद्विधमन्त्रनिदर्शका. षड्विंशति (१।३५।६०) श्लोका. समुल्लिखिताः ।

प्रथमं परिशिष्टम्

निरुक्त-समुच्चये प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां ग्रन्थाना ग्रन्थकर्तृणा च नामानि विशिष्टानि च कानिचित् पदानि

* अत्र कानिचिदेव पदानि सविभक्तिकानि विशेषाभिप्रायद्योतनाय पठितानि अन्यानि तु प्रातिपदिकमात्राणि।

† अत्र निर्दिश्यमाना सख्या अस्य सस्करणस्य पृष्ठसख्या ज्ञेया।

—:०:—

द्वितीयं परिशिष्टम्

निरुक्तसमुच्चये व्याख्यातानां मन्त्राणां

वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्

※ मन्त्रप्रतीकानन्तर निर्दिष्टा सङ्ख्या अस्य सस्करणस्य पृष्टसङ्ख्या ज्ञेया ।

—:०:—

रामलाल कपूर ट्रस्ट द्वारा

प्रकाशित वा प्रसारित प्रामाणिक ग्रन्थ

वेद विषयक ग्रन्थ

१. ऋग्वेदभाष्य—(संस्कृत हिन्दी वा ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका सहित)—प्रतिभाग सहस्राधिक टिप्पणियां, १०-११ प्रकार के परिशिष्ट व सूचियां। प्रथम भाग ३५-००, द्वितीय भाग ३०-००, तृतीय भाग ३५-०० ।

२ यजुर्वेदभाष्य-विवरण—ऋषि दयानन्दकृत भाष्य पर पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु कृत विवरण। प्रथम भाग अप्राप्य है। द्वितीय भाग मूल्य २५-००

३. तैत्तिरीय-संहिता—मूलमात्र, मन्त्र-सूची-सहित। ४०-००

४. अथर्ववेदभाष्य—श्री पं० विश्वनाथ जी वेदोपाध्यायकृत। १४-१७ काण्ड २४-००, १८-१९ वां काण्ड २०-००, बीसवां काण्ड २०-००, । ११-१३ काण्ड छप रहे हैं ।

५. माध्यन्दिन—(यजुर्वेद) पदपाठ—शुद्ध संस्करण ।
मूल्य २५-००

६ गोपथ ब्राह्मण (मूल)—सम्पादक श्री डा० विजयपाल जी विद्यावारिधि। अब तक प्रकाशित सभी संस्करणों से अधिक शुद्ध और सुन्दर संस्करण । मूल्य ४०-००

७. वैदिक-सिद्धान्त-मीमांसा—युधिष्ठिर मीमांसक लिखित वेद-विषयक १७ विशिष्ट निबन्धों का अपूर्व संग्रह। विशिष्ट संस्करण मूल्य ३०-००

८. ऋग्वेदानुक्रमणी—वेङ्कट माधवकृत। इस ग्रन्थ में स्वर छन्द आदि आठ वैदिक विषयों पर गम्भीर विचार किया है। व्याख्याकार—श्री डा० विजयपाल जी विद्यावारिधि । उत्तम-संस्करण, ३०-००, साधारण २०-००

९. ऋग्वेद की ऋक्संख्या—युधिष्ठिर मीमांसक २-००

१०. वैदिक-छन्दोमीमांसा—युधिष्ठिर मीमांसक। नया संस्करण १५-००

११. यजुर्वेद का स्वाध्याय तथा-पशुयज्ञ-समीक्षा—लेखक प० विश्वनाथ वेदोपाध्याय। बढ़िया जिल्द २०-००, साधारण १६-००।

१२. वैदिक-पीयूष-धारा—लेखक श्री देवेन्द्रकुमारजी कपूर। चुने हुए ५० मन्त्रो की प्रतिमन्त्र पदार्थ पूर्वक विस्तृत व्याख्या तथा अन्त मे भावपूर्ण गीतो से युक्त। उत्तम सस्करण १५-००, साधारण १०-००।

कर्मकाण्ड-विषयक ग्रन्थ

१३ बौधायन-श्रौत-सूत्रम् (दर्शपूर्णमास प्रकरण)—भवस्वामी तथा सायण कृत भाष्य सहित (सस्कृत) ४०-००

१४. दर्शपूर्णमास-पद्धति—प० भीमसेन भाषार्थ सहित। २५-००

१५ कात्यायनगृह्यसूत्र—मूलमात्र १५-००

१६. सस्कार-विधि—शताब्दी सस्करण, ४६० पृष्ठ, सहस्राधिक टिप्पणिया, १२ परिशिष्ट। मूल्य लागतमात्र १२-००, राज-सस्करण १५-००। सस्ता सस्करण मूल्य ५-२५, अच्छा कागज सजिल्द ७-५०।

१७ वैदिक-नित्यकर्म-विधि—सन्ध्यादि पाचो महायज्ञ तथा बृहद् हवन मन्त्रो के पदार्थ तथा भावार्थ व्याख्या सहित। यु० मी० ३-००, सजिल्द ४-००

शिक्षा-निरुक्त-व्याकरण-विषयक ग्रन्थ

१८. वर्णोच्चारण-शिक्षा—ऋषि दयानन्द कृत हिन्दी व्याख्या सहित। ०-६०

१९. शिक्षासूत्राणि—आपिशल-पाणिनीय-चान्द्र शिक्षा-सूत्र २-५०

२०. निरुक्त-श्लोकवार्तिकम्—केरलदेशीय नीलकण्ठ गार्ग्यविरचित एक मात्र मलयालम लिपि मे ताडपत्र पर लिखित प्रति के आधार पर मुद्रित। आरम्भ मे उपोद्घात रूप मे निरुक्त-शास्त्र-विषयक सक्षिप्त ऐतिह्य दिया गया है (सस्कृत)। सम्पादक—डा० विजयपाल विद्यावारिधि.। उत्तम कागज, शुद्ध छपाई तथा सुन्दर जिल्द सहित। १००-००

२१. निरुक्त-समुच्चय—आचार्य वररुचि विरचित (सस्कृत)। स०—युधिष्ठिर मीमासक। १५-००

२२. अष्टाध्यायी—(मूल) शुद्ध-सस्करण। ३-००

२३. धातुपाठ—धात्वादिसूची सहित, शुद्ध सस्करण। ३-००

२४. अष्टाध्यायीशुक्लयजु. प्रातिशाख्ययोर्मतविमर्श. (सस्कृत)—डा० विजयपाल विद्यावारिधि। ५०-००

२५ वामनीय लिङ्गानुशासनम्-स्वोपज्ञ-व्याख्यासहितम्। ८-००

२६. अष्टाध्यायी-भाष्य—(संस्कृत तथा हिन्दी) श्री पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु कृत। प्रथम भाग २४-००, द्वितीय भाग २०-००, तृतीय भाग २०-००।

२७. संस्कृत पठन-पाठन की अनुभूत सरलतम विधि—लेखक—श्री प० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु। प्रथम भाग १०-००; द्वितीय भाग १०-००।

२८. The Tested Easiest Method of Learning and Teaching SansKrit (First BooK)—यह पुस्तक श्री प० ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु कृत 'बिना रटे संस्कृत पठन-पाठन की अनुभूत सरलतम विधि' भाग १ का अंग्रेजी अनुवाद है। अंग्रेजी भाषा के माध्यम से पाणिनीय व्याकरण में प्रवेश करने वालों के लिये यह आधिकारिक पुस्तक है। कागज और छपाई सुन्दर, सजिल्द। मूल्य २५-००

२९. महाभाष्य-हिन्दी व्याख्या, यु० मी०। प्रथम भाग ५०-००, द्वितीय भाग २५-००, तृतीय भाग २५-००

३०. उणादिकोष—ऋ द० स० कृत व्याख्या, तथा प० यु० मी० कृत टिप्पणियां, एवं ११ सूचियों सहित। अजिल्द १०-००, सजिल्द १२-००

३१. दैवम् पुरुषकारवार्त्तिकोपेतम्—लीलाशुकमुनि कृत। १०-००

३२. भागवृत्तिसंकलनम्—अष्टाध्यायी की प्राचीन वृत्ति। ६-००

३३. काशकृत्स्न-धातु-व्याख्यानम्—संस्कृत रूपान्तर। यु० मी० १५-००

३४. संस्कृत-धातुकोश—पाणिनीय धातुओं का हिन्दी में अर्थ निर्देश। स० युधिष्ठिर मीमांसक। १०-००

अध्यात्म-विषयक ग्रन्थ

३५. आर्याभिविनय (हिन्दी)—स्वामी दयानन्द। गुटका सजिल्द मूल्य ४-००

३६. Aryabhivinaya—English translation and notes (स्वामी भूमानन्द) दोरङ्गी छपाई। अजिल्द ४-००, सजिल्द ६-००

३७. विष्णुसहस्रनाम-स्तोत्रम् (सत्यभाष्य सहितम्)—प० सत्यदेव वासिष्ठ कृत आध्यात्मिक वैदिक भाष्य (४ भाग)। प्रति भाग १५-००

३८ श्रीमद्भगवद्-गीता-भाष्यम्—श्री प० तुलसीराम स्वामी ६-०० ।

नीतिशास्त्र इतिहास-विषयक ग्रन्थ

३९. शुक्रनीतिसार—व्याख्याकार श्री स्वा० जगदीशानन्द जी सरस्वती । विस्तृत विषय सूची तथा श्लोक-सूची सहित । उत्तम कागज,सुन्दर छपाई तथा जिल्द सहित । मूल्य ४५ ००

४० सत्याग्रह-नीति-काव्य—आ० स० सत्याग्रह १९३९ ई० में हैदराबाद जेल में प० सत्यदेव वासिष्ठ द्वारा विरचित । हिन्दी व्याख्या सहित । ५-००

४१ संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास-युधिष्ठिर मीमासक कृत । अप्राप्य । नया सस्करण छप रहा है ।

४२ सस्कृत व्याकरण गणपाठ की परम्परा और आचार्य पाणिनि—लेखक-डा० कपिलदेव शास्त्री एम० ए० । सजिल्द १५-००

४३ ऋषि दयानन्द के पत्र और विज्ञापन—इस वार इस मे ऋषि दयानन्द के अनेक नये उपलब्ध पत्र और विज्ञापन सगृहीत किये गए हैं । इस वार यह सग्रह चार भागो मे छप रहा है । प्रथम दो भागो मे ऋ० द० के पत्र और विज्ञापन आदि सगृहीत हैं । तीसरे और चौथे भाग मे विविध व्यक्तियो द्वारा ऋ० द० को भेजे गये पत्रो का सग्रह है । प्रथम भाग—३५-००, दूसरा भाग ३५-००, तीसरा भाग ३५-००, चौथा भाग छप रहा है ।

४४ विरजानन्द-चरित—लेखक—प० भीमसेन शास्त्री एम० ए० । नया परिवर्धित और शुद्ध सस्करण । मूल्य ३-००

४५ ऋषि दयानन्द और आर्यसमाज की सस्कृत-साहित्य को देन-लेखक-डा० भवानीलाल भारतीय एम० ए० । सजिल्द १५-००

दर्शन-आयुर्वेद-विषयक ग्रन्थ

४६ मीमासा-शाबर-भाष्य—आर्षमतविमर्शिनी हिन्दी व्याख्या । व्याख्याकार—युधिष्ठिर मीमासक । प्रथम भाग—मूल्य ४०-००; द्वितीय भाग ३०-००, तृतीय भाग ५०-००, चौथा भाग यन्त्रस्थ ।

४७ नाडी-तत्त्वदर्शनम्—श्री प० सत्यदेव जी वासिष्ठ । ३०-००

रामलाल कपूर ट्रस्ट
बहालगढ़, जिला—सोनीपत (हरियाणा) १३१०२१